

891.99

U-42

Kitab vaqtında qaytarınız
Возвращайте книгу в срок

360/27/10

6/10

32

Nesə dəfə verilmişdyr
Количество предыдущих выдач

Q-42

Ա. ԱԶԱՐՈՆԵԱՆ

919 NOV 2010

~~3379~~

104

Պա ր տ Լ ա ծ Ն Ե ր

Центральный Сибирский м. Ленинна

rep. Day

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ 1936 г.

Ne

Մասեցաւոր Ազգակ, քիւ 10

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

Р. 2. 1547740. 674

22 庫 1914

Бібліот.-Читальн.

БАН. АРМ. ЧЕРНО. 0-11

17445

Հրաժարականութիւն

ԱՐԾԻԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅԻ

1912

4. **ആദായ**

3698

10.

5.02.2013

18491

ԱՅՍՈՐԻԱՅ ԲՈԼՈՐ ՊԱՐՏԻԱԾՆԵՐԻՆ՝

ՈՐՈՆՔ

ՎԱՂԻԱՅ ՅԱՂԹՈՂՆԵՐՆ ԵՆ

ՏԻՐԱՆԻՔ

ՀԵՂԻՆԱԿ

3577-2002

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՏԵՂ

Բանտում գրեցի այս գիրքը, որ իմ վերաւորած հոգու ու տանջւած իմացականութեան ըմբոստացման ճիչն է։

Աշխարհը հանդուրժում է բանտ ու կախաղան, դահիճ ու բանտապետ, որոնց իր արիւնոտ ծոցում սնուցանում է ներկայ հասարակական նղովւած կազմը։

Թո՛ղ այս գիրքն էլ լինի։

Մարդու հոգու մէջ հանգչող հին գաղանը տակաւին սուր ժանիքներ ունի արդարութիւն և իրաւունք բզկտելու համար. իսկ հասարակական խաւար խղճմտանքը կարօտ է թէկուզ մի հտտիկ ցոլքի՝ բռնութեան դէմ ծառանալու համար։

Թո՛ղ այս գիրքն էլ լինի։

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՄԱՀԻԱՆ ՃԱՆԿԵՐՈՒՄ

I.

ԸՆԿԵՐԱԿԻՑՍ

Մենք միասին ներս մտանք բանտի դռնից :

Նա՛ չղթայտկիր ու հիւանդ , ես՝ առանց չղթայի ,
անդօր ու ցասկոտ :

Շա՛տ էինք քայել կողք կողքի , ճակատներս փոշու —
ամպերի մէջ և աչքներս անմտօրէն դէպի հեռուն յառած :

Բանտի դուռը շառաչւումով ծածկւեց մեր յետեւից .
երկաթէ փականները մեռնող դադանի ժանիքների պէս՝
կատաղի թափով իրար վրայ եկան , թանձր ու մզլած
պատերը հեղնօրէն թարթեցին իրար կողք աչքերով և
ծերուկ լուսթիւնը տարտամօրէն յօրանջեց մեր գլուխ-
ներից բարձր :

Միասին ներս մտանք ու բաժանւեցինք :

Եւ վերջին անգամ ես նայեցի իմ անձանօթ բաղ-
դակցի նեղլիկ ու տենդոտ աչքերին , որոնց մէջ լուռ
լալիս էին ինձ անյայտ երազներ . տեսայ նրա արծւային
քիթը որ վտիտ ու դալուկ դէմքին իշխում էր վահօրէն ,
նրա անհանգիստ ու խղճուկ կուրծքը , ուր եռում էին
ցաւն ու նղովքը , քոյր օձերի պէս իրար դալարւած .
լսեցի նրա չոր , անհասնում հաղը , որ հնչւում էր որպէս
մուրճի ձայնը դատարկ դադաղի վրայ :

— Է՛յ , առաջ անցիր , ի՞նչ ես քարացել :

Վերակացուն էր . իրաւունք ունէր . ես կանգնած
նայում էի հեռացող ուղեկցիւս , ախանջ էի դնում նրա

չղթաների շառաւիյն, որոնք կրծոտում էին նրա անզօր
տոները, կարծես դանդաղ ընթացքը փութայնելու համար:

Ի դժուր... նա գնում էր յամրաքայլ ու համաչափ և
երկաթէ օղակները զրնգում էին դժոխային ներդաշնա-
կութեամբ:

Ձը գիտէի ո՞վ էր նա, ո՞ր տեղից էին բերում և
ո՞ւր տանում այդպէս շղթայած: Գիտէի միայն, որ հո-
յակապ անկումի մի գերադոյն ժամին, նա դուրս էր-
չպրտել կեանքի հեշտ ու տափակ ուղիից և այժմ ան-
կամք ու անխորհուրդ՝ տարւում էր բանտից՝ բանտ,
որպէս խորտակւած նաւի մի բեկոր գոռ ալիքների վրայ,
որպէս մի խղճուկ փետուր կատաղի մրրկի շնչի տակ:

Հիւժախտով բռնւած՝ նա արդէն ընկճւած էր. բայց
երիասարդ մարմնակազմը տակաւին յուսահատ պայ-
քար էր մղում դարանամուտ մահւան դէմ, որ յամառ-
օրէն աւերում էր նրա կուրծքը և մէկիկ մէկիկ փետում
նրա կեանքի փունջը: Ես բաց աչքով տեսնում էի այդ
մահը, որ լիզում էր նրա կրունկները, խաղում էր չըղ-
թաների հետ, բարձրանում, սողում էր ոսկրոտ թի-
կունքին, փսիսում էր ականջին անդրչրիմեան գաղտ-
նիքը, կամ կռացած նրա գունատ ճակատին՝ նայում
էր տենդոտ աչքերին:

Ի՞նչ էր յանցանքը:

Ձը գիտէի, և չէի ուզում իմանալ: Շղթաների շփնդի
տակ և բանտի պատերի մէջ յանցաւոր չկայ, այլ կայ միայն
տառապող մարդ, որ լուռ սգում է իր դարձուրդի ճա-
կատագիրը անդարձ կապւած չարիքին, ցաւին, այս նշով-
ւած աշխարհում:

Շղթաների ձայնը լուեց և նա կորաւ իմ աչքից:

II.

“ԱՐԾԻՒՆԵՐԸ,,

... Դադաղը մեր լուսամտուի առաջից տարան:

Մի վատ դադաղ, որի մեխերը դուրս էին ցցւած,
որպէս պառաւ վհուկի ատամները և փտած տախտակ-
ները ճռճոռում էին լայազին:

Դադաղը լայիս էր և գնում, և զիտէր, թէ ո՞ւր է
գնում:

Բանտում համաճարակ էր...

Հարկւրաւոր աղամարդիկ, հուժկու ու մարմնեղ,
շղթայւած ձեռք ու ոտքով, փակւած էին խուցերում և
մահը յաղթական սաւառնում էր մաշկ նրբանցքներում,
չանդուում էր դռները ու մտնում, ուր կամենում էր:

Անզօր էինք ու պարտւած:

— Դադաղը տեսա՞ր, ասաց ինձ կողքս կծկւած
չոր, բարձրահասակ երիտասարդը, մոռնո՞ւմ են, մեռ-
նո՞ւմ են... շարունակեց նա ինքն իրան, ո՞ւր ուղի կը
մտնի անտէր ցաւը... դուռը զրսից են փակում, ուզեն
կը բացեն, ուզեն կը փակեն... դուռը փակ էլ լինի՝ նա
կը մանի, ցաւը ո՞ր տեղից ասես կը մանի. գիտե՞ս,
— նա ուսս ցնցեց — գիտե՞ս, դադաղը ճռռում էր,
այդ դադաղը միշտ ճռռում է, դէ՛ անտէր մեռելի վրայ
մէկը լաց պիտի լինի, չէ է՞...

Ու ես տեսայ, թէ ի՞նչպէս նրա աչքերը լայնացան,
ապա ըրեքըր ծածկւեցին կոպերի տակ, գլուխը յետ
բնկաւ, նա սկսեց խռխուշ, չրթունքները ծածկւեցին
փրփուրով, ընկաւ յատակին ու սկսեց թրպրոտալ:

Գիտէի, լուսնոտ էր, ամէն մէ՛կ ներկային ցնցումից
նւաղում էր. ձեռքս կամացուկ ճակատին դրեցի, նա
կամայ կամայ հանգստացաւ:

Թիկնաւէտ ու յաղթանդամ ծերունին, ժայռերի կողքից պրկւած մի լեռնական, անհանդատութեամբ ոտքի ելաւ, շղթաների շառաչունով զնաց զէպի լուսամուտը, ապա յետ դարձաւ, վերստին փուլ եկաւ խորի վրայ երկտասարդ որդու կողքին, որ իրիկւանից պառկած էր տենդով: Հայր և որդի լուս էին: Ծերունին ծընկնիրը զրկեց և հայեացքը յառեց հիւանդի աչքերին:

— Հու՛՛ւ աշխարհ, վէրա՛ն, վէրա՛ն... ապա նա գլուխն օրօրեց ու մոմռաց ինքնիրան մի հին սասցւածք:

«Մի քնի՛ր աղւեսի սւերում,

«Փող առիւծը քեզ լափի.

«Մի անցիր նամարդի (*) կամուրջով,

«Փո՛ղ հոսանքը քեզ սանի:

Ո՞վ էր «նամարդը» և ո՞վ խորամանկ աղւէսը, որ լեռների այդ արծիւներին հղարտ ու ազատ բարձունքներից դաւաճանօրէն գահալիժել էր այս անդունդը, որի վրայ սաւառնում էր մահը միահեծան, ահաւոր...

— Ի՞նչ կայ դրսում, հայրի՛կ, հարցրեց հիւանդ երկտասարդը:

Պատասխանի փոխարէն հայրը շարունակեց.

— Յիշո՞ւմ ես տղաս,

«Լեռների ծայրին ամպերն են քառել արծիւների հետ,
«Ամպերի սակից, մերկի նման իգիթն է սլանում իր սեզ
նժոյգով,

«Եւ կայծակները համբոյր են սալիս իգիթի նակիթին,
«Ամպերի սակից ո՞վ է սլանում կայծակների հետ...»

«Յիշո՞ւմ ես բա՛լա»:

(*) Դաւանան:

— Հա՛, հա՛, յիշում եմ, լսեց որդու նւաղ ձայնը. յիշում եմ ու մեր սարերն այնպէս բարձր են. «Ամպերի տակից ո՞վ է սլանում կայծակների հետ...» կամացուկ երգում էր հիւանդ երկտասարդը:

— Հէ՛յ, Զա՛ն, Զա՛ն բալա, և ծերունին խորունկ հառաչեց ու թևով աչքերի արցունքը սրբեց:

III.

ԳԻՇԵՐԸ

Գիշերն եկաւ, բանտի գիշեր...

Խուցերը մեղմիւ տնքում են մի մութ ցաւից. պատերը տեղահան եղած շարժում, գալիս են, աղմուկ են չորս կողմից: Նեղ է, ամէնքը քաշւում, կծկւում են ու շղթաներն էլ զին շառաչում:

Մէկը դիպաւ դրանը. ո՞վ է միջանցքում...

— Դրանը դիպան, ասաց ծերուկ լեռնականը ապա ձեռքը տարաւ, շօշափեց որդու ձակատը:

— Տաք է, աւելացրեց նա, ի՞նչ տաք է ձակատը:

Երկու աչքեր փայլատակեցին դրան փոքրիկ բացւածքից, միայն երկու աչքեր, որոնք սղաղ, ապակեաց բիբերով անթարթ նայում էին ներսը, կարծես մէկին փնտրելով. փոքրիկ լամպի բոցը երկրաց այդ հայեացքի առաջ, սոււրները խաղացին պատի վրայ դիւական պառով, պատի ձեղքից մի մուկ դուրս վաղեց ու վայրկեանապէս անյայտացաւ:

Ահա դարձեալ մէկն անցաւ միջանցքով. ծանր քաշւածք ունի, քաշւում է պատերին, կանդ է տոնում լուրաքանչիւր դրան առաջ և նրա սղաղ հայեածքից սարսափն է կաթում գլուխների վրայ: Բայր ձգուսները լռեցին. խաւարը միջանցքում պաշարեց ու փափսաց... ո՞ւմ է ընտրում այս գիշեր:

Դագաղը յետ եկաւ. նա այժմ ճուռում է ու տնքում միաժամանակ, բեռը ծանր է:

— Մէկին էլ տարան, մեռնում են, մեռնում են, կրկնեց լուսնոտ ընկերակիցս, ու նորէն սկսեց դողալ: Ես բռնեցի նրա ձեռքը, նայեցի աչքերին քնքշութեամբ, նա ժպտաց չրթունքներով, աչքերը մնացին չափած. ասես նա մի բան էր տեսնում, որ ինձ անմատչելի էր:

Նա կռացաւ իմ ուսին ու փափաց ականջիս.

— Սա կը մեռնի, հա ա՞... նա ցոյց էր տալիս հիւանդ երիտասարդին:

— Ո՛հ, նա կը լաւանայ, պատասխանեցի անտարբեր եղանակով:

— Ձե՛, նա կը մեռնի... մենք էլ... ես էլ. դու էլ... բոլորս, բոլորս...

Վերջացրեց նա. գլուխը քաշ ընկաւ կրծքին:

Ծերուկ լեռնականը մնչկեց: Հիւանդ երիտասարդը տապալկում էր տենդի մէջ, թաւալ էր տալիս, զաւանցում.

«Լեռների ծայրին... արծիւները... ամպերի տակից իգիթն է սլանում... կայծակները... ո՞վ է սլանում — է՛յ ձիւ տւէք, ձի ի՜ն...»

Հիւանդը ճչաց. տենդի մէջ երազում էր նժոյգ ու լեռներ, անհուն ու ամպերը: Հայրը ցնցեց նրա ճիչից, կռացաւ որդու երեսին, կրկին ձեռքը ճակատին դրեց, ապա յուսաբեկ յետ քաշեց, գլուխն օրօրեց,

— Հէ՛յ վախ, հէ՛յ վախ, նամարդ դուչման, ասաց նա:

Եւ դագաղը մեր լուսամուտի առաջից տարան. նա ե՛ւ ճուռում էր, ե՛ւ տնքում. բեռը ծանր էր, նա լալիս էր ու հեռում...

IV.

ԱՐԵՒԻ ՏԱԿ

Բակում այն օրը շատ արեւ կար, շողերը ժպտում էին պայծառ, սրտապարար ցոլքերով. բանտի դուռ նիւհար կատունները դուրս էին ընկել ո՞վ գիտէ, ո՞ր ներքնաշարկից արեւը չնչկուէ: Նրանցից մէկը խաղում էր մի հիւանդ թիթեռի հետ, որ կեանքում յոգնած ու մոլորւած, բանտի բալն էր ընտրել գերեզման. միւսը, մէջքի վրայ պառկած՝ աշխատում էր բռնել արեւի շողերը, և երկունս էլ ժպտում էին...

Արհեստանոցի ցածրիկ կտուրի վրայ մայր ճնճղուկն աշխատում էր թուցնել իր փոքրիկ ձագերին ու ճուռում էր, ցատկաւում, ցոյց տալիս փոքրիկներին կապուտակ անհունը, հրապուրիչ, ազատ: Զագուկները թրպրտում էին ու մնում տեղնուտեղը: Նրանք չէին համարձակում թեւակոխել անհզոր տարածութիւնը, ուր անհունի սարսափն աւելի հզօր էր, քան ազատութեան սէրը:

Խուլ դրնդիւն, մումուց, ապա չորս կողմից չղթաների համատարած շառաչիւն: Դռները բացեցին: Զբօսանքի ժամն էր. իրար հրհրելով բանտարկեալները դուրս թափուցին բակը: Բոլոր աչքերը դէպի երկինք էին թարթում. բոլորը ցատկելու, ճչալու, հարւածելու խելագար տենդով էին բռնւած:

Զագուկը վար ընկաւ դատից. մայրը խուճաղի ձիւներով վրայ սրծառ. պտոյտներ էր գործում նրա շուրջը, լալիս էր, կանչում, աղերսում, որ նա թափ տենի, վերստին վեր ելնի. բակում այնքան շատ էր վտանգը, կատուներ, մարդիկ... Եւ կատուները մէկէն դէպի ձագուկը ցատկեցին. նրանց յետեից բանտարկեալները, չղթաների միահամուռ շփնդից՝ կատուները փախան:

Թողնելով թռչնակին, որ մայրն ի դուր էր աշխատում վեր հանել:

Եւ բաղմուքիւնը քրքջում էր խեղայեղօրէն. մարդիկ ծիծաղում էին որ կատունները փախան, ծիծաղում էին որովհետեւ մայր ճնճղուկը չէր կարողանում իր ձագին վեր հանել, աղատել: Եւ յանկարծ ծիծաղը փուկեց, լայնացաւ, դարձաւ հսկայական, անմիտ մռնչիւն հարկւրաւոր կրծքերից, երբ կատուններից մէկը գաղտագողի թռիչքով խեց ձագն ու փախաւ, մինչդեռ մայրը լալագին ճչում էր ու պտոյաներ գործում:

..... Չորս հոգի էին կծկւած մի անկիւնում ու նրանցից մէկը՝ մի պատանի, մեղմիւ երգում էր: Երգիչը նոր էր բանտարկւել և աղատ կեանքի ժպիտը տակաւին չէր խամրիկ շրթունքներին: Ընկերները դիտելոր լսում էին և վերակացունների երկիւղից նա երգում էր այնքան զգոյշ ու մեղմ, որ հնչիւնները լսւում էին որպէս չհնչւնք զեփիւռի՝ ուռի տերեւների մէջ:

Ունկնդիրները բազմացան. շարժում, քրքիչ, չղթաների չօխնդ լուցին. իշխողը պատանին էր իր երգով. նրա շուրջը բակ կապեցին վերակացունների հայեացքից թազցնելու համար:

Երգը շատ էր գրաւիչ ու արեւը շատ էր ժպտուն:

Աղատ, կախարդական աշխարհն էր երգում պատանին, ուր երազներն են վառվում, որպէս գողարիկ թիթեռները ոսկեթև. սէրն էր երգում, ծաղիկ, գարուն կանաչներ, և անհունի մուգ կապոյտը խնկաւետ: Հովիտներում արծաթաձայն վտակներն էին կարկաչում, անտառների թաւուտներում թռչունները դայլայլում:

Երգի հմայիչ չեղանքով աղատ ու եռուն կեանքը վեհօրէն փթթեց բոլոր այդ մարած հայեացքների առաջ և անտառների ու դաշտերի բուրմունքը լցրեց բանտի

մթնոլորտը: Շղթայակիր ու մռայլ մարդիկ, կիսախուփ, երազուն աչքերով օրօրւում էին երանաւետ ցնորքներէ մէջ և խենթ ռովիտի չնչով տարւում էին դէպի անհունը:

Եւ լաւ էր, լաւ էր այդ բոլորը....

Ու բանտի պատերն իջան, իջան, գեանին հաւատարեցին. թարմ գովացուցիչ մի շունչ դրսի աշխարհից եկաւ զարկեց բոլոր ճակատներին. գլուխները բարձրացան և հեռւում էին ու լողում ոսկէ շողերի մէջ:

— Ասա՛, առա՛, մրմնջում էին չորս կողմից:

Եւ երգը հոսում էր, որպէս ազդիւրը կարկաչիւն և հոգիները սաւառնում էին հեռու, հեռու....

V.

ՔՐՔԻՋՆԵՐ

Բակի խորքում հիւանդանոցի դուռը բացւեց. այն տեղից դուրս բերին մի դադաղ, ախտահետեւ մի տախտակ, յետոյ էլի, յետոյ էլի մէկը, քանինն. են և խրաքանչիւրի վրայ մի դիակ: Համաճարակը աւերած էր գործել:

Երգը լուց: Բանտի պատերը վերստին բարձրացան աւելի դաժան ու ահաւոր:

Բոլոր հայեացքները դարձան դէպի մեռելները, դադաղի մէջ մեռելի ցցւած ծնկները բարձր էին պահել կափարիչը. հին յոգնած դադաղը օրօրւում էր ու լալիս, տախտակների վրայ պառկածներն օրօրւում էին աջ ու ձախ, աջ ու ձախ....

Նայեցի առաջին դադաղին. իմ ձամբի ընկերակիցն էր... նա էլ չէր հաղում, չղթայ չունէր, աչքերի մէջ երազ չէր լալիս, միայն սղմած շրթունքների վրայ քարացել էր մի չառւած ու հզօր խօսք: Պարտաւածներ էինք

և՛ մենք, և՛ նա, և՛ տախտակները վրայ տարւող գիւակները, որոնք գնում էին անդարձ լուծուկու մեծ նիւթի մէջ: Եւ բոլորի համար մեն-մենակ լայիս էր հին, յոգնած դադաղը. լայիս էր ու գնում գէպի գերեզման:

Մեռելների թափօրը ծածկւեց ու յանկարծ հակառակ կողմից յայտնւեց մի պատգարակ — ծերուկ լեւնակաւոր որդուն էին տանում հիւանդանոց: Հայրը յետեւից բառաչում էր ցուլի պէս, առաջ էր նետուում աշխատելով յետ խելի դաւակին, իր մօտ պահել. «Այն ակն կ'ըստ պանին նրան, կ'սպանին»... ձգում էր նա. ի գո՛ւր վերակացուները յետ մղեցին նրան և պատգարակը ծածկւեց: Ծերունին ձեռքերով ձակաւոր բռնեց՝ քարացած մնաց փակում. կատուն մօտեցաւ. խաղում էր նրա ոտների հետ, քսքսւում, մոռում. ծերունին յանկարծ խլեց նրան, ու կատաղօրէն շարժեց հեռու. «Գնա՛ Սատուն գանդա՛տ» մոնչած նա: Կենդանին ընկաւ գետին, փրշուած, արկնւլայ, ասլա սողալով, աղաղակով քաշւեց պատի տակ: — Տօ՛, մեռելի ծնկներն ի՛նչպէս ցցւած էին...

Ո՞վ ասաց... մինչեւ այդ լուռ բազմութիւնը յանկարծ նորէն քրքջաց. ծիծաղ չէր, այլ խնդար. ջղայնօրէն սնմիտ հռչակէին. հեկեկում էին, ու ուռնում և աչքերից ցայտում էր արցունքը, որովհետեւ մեռելի ծնկներ ցցւած էր... իրար անդան. շղթաների շղնդը վերստին հնչեց, քաշքշում էին իրար, ցատկոտում ու հրհռում, որովհետեւ գիւակներն օրորւում էին տախտակների վրայ:

Եւ մահը քրքշում էր նրանց հետ խօլ, ավրակաւ շեշտերով:

ՀԱՅՐԸ

Նրա միրուքը ձերմակ էր՝ որպէս մատաղ կարապիթե ու գլուխը՝ որպէս զարնանը նոր ծաղկած կեռասնի:

Աչքերը թարթում էին դանդաղ ու նրոնց նւաղ, յոգնած լոյսը հաղիւ պղպղում էր թանձր յօնքերի տակ՝ ինչպէս ամբողջ գիշեր վառ թողած զոյգ լապտեր, որոնք լուսաբացին մտղմիւ հեռում ևն ու հանդիստ վնասում:

Սեւ մորթէ գլխարկը՝ ծանր սեւ հոգսի պէս իջնում էր մինչեւ յօնքերը և մաղէ չուխան, խուռացած ու անձեւ՝ թիկունքն էր ծեծում: Դալում էր կորացած, այս պատճառով չուխան յետեւից բարձրացել էր մինչեւ ոտների կէսը, մինչդեռ առջեւից փէշերը քաշ էին ընկել սրունքների վրայ, որպէս զարկած թռչի թևեր:

Քրտինքի մարդ էր:

Թանձր գլխարկի եղրերը և չուխայի թիկունքի գալարուն մոխրագոյն գծերը վկայում էին մի երկար ու չարքաշ կեանք: Ծեր գլուխը դողդողում էր ու հեռուից կարելի էր կարծել թէ նա պարանոցի շարժումով անդադար ուղղում է գլխարկը:

Ձեռքին երկար գաւաղան ունէր, անտառից նոր կտրած, որի վերին ծայրը բարձրանում էր մինչեւ ծեւունու ուսը:

Աչքան թղպոտ ու դաման երկինքը անհասկանալի ցատումով վերից նայում էր նրան և կատաղի քամին փռչելով լցնում էր աչքերը, ծեծում նրա երկար միրուքը: Երբ քամին խիստ էր զօրում, նա մի վայրկեան օրօրւում էր, փայտը դողում էր ձեռքին. նա գլուխը ցնցում էր, ձախ ձեռքով բարձրացնում էր չուխայի

փէշը, սրբում էր աչքերի փոշին ու արցունքը, ու կըրկին քայլում լայն, ամայի փողոցով:

Գնում էր արագ արագ, բայց քայլերն այնքան մանր էին, որ չատ քիչ տարածութիւն էր կտրում և յետոյ՝ քամին խանգարում էր:

Նա ասես չէր նկատում ո՛չ քամին, ո՛չ փոշին և ո՛չ մռայլ երկինքը:

Քայլում էր ու ինքնիրան խօսում հեալով:

Արտասանածը միշտ նոյն բառերն էին՝

«Կը ներեն... ի՛նչպէս չեն ների...»

Հաւատացած էր, կը ներեն որդուն, որին երկու օր առաջ դատապարտել էին մահւան: Գիտակ մարդկանց խնդրով նա դիմել է, խնդրելով փոխել մահւան դատաւճիռը: Նա չգիտէ, ի՛նչ է գրւած, ո՛ւմ է ուղղւած իր խնդիրը: Գիտէ միայն, որ հեռու մեծ քաղաքում մի մարդ կայ, որ ամենակարող է, որի կամքից կախւած է ներել կամ սպաննել ում կամենայ. և ծերունին հաւատացած է՝ որ նա, այդ ամենազօր մարդը իր որդուն կը ների, կ'աղատի կախաղանից:

«Կը ներեն... ի՛նչպէս չեն ների...»

Եւ այդ խօսքերը կրկնում է խորունկ հաւատով ու անվերջ:

Այդ հաւատը հիմքեր ունի, համոզիչ, հաստատուն հէմքեր, որ ծերունին ինքն է գտել, իր կեանքի փորձի, իր իմաստութեան ծոցից դուրս քաշել սեփական դատողութեամբ: Պիտի ներեն, որովհետեւ... որովհետեւ... ի՛նչպէս թէ կենդանի, առողջ մարդուն առնեն, կախեն, սպաննեն... մարդը կայ... ու յանկարծ չկայ... մոմը վառելիք ծերունին, և մի մութ բան, անորոշ ու անձեռնմխելի, թառում է նրա խղճուկ ուղեղի վրայ, մշուշը պայծառ միտքը, գլուխը դողդողում է...

Մամլով կայն լանմիջապէս վերսկսում է կսկծացող, երեսպահող խօսքի թելը, ու շարունակում է իր խղճուկ յոյսի պիտիւն չէնք ձգելու: Կը ներեն... ասի ինքն է խնդ-

րիկ, ջարդւած, տանջուած ծերունի... սպիտակ մազերն աշխարհում մի բան արժէն... ասի եօթանասուն հինգ տարեկան է, թաղաւորին քանի՜ տարի հարկ է տւել, կոռ ու բէդեառ քաշել, թիկունքով բանակի համար հաց ու ջուր կրել. ասի տղան էլ ծառայել է, զինւոր է գնացել, ու լաւ է ծառայել: Յետոյ այդ տղան երեսուն տարեկան է, բոյ ու բուսաթը, թիկունքը, աչքերը, սարի պէս տղամարդ է, ո՛ւմ ձեռքը կը բարձրանայ... թո՛ղ նային...

Վերջին հիմունքը նրան թւում է ամենէն զօրաւոր... այնպիսի տղամարդին ի՛նչպէս կախել...

«Կը ներեն... ի հարկէ կը ներեն...»

*
*

Երէկ այնտեղ էր՝ բանտում:

Ասացին՝ դեռ պատասխան չկայ, վաղն արի:

Ծերունին երկար ժամանակ չէր հեռանում, միւսածի պէս քարացել էր նոյն տեղում, փայտին յենած ու գլխաւաց բանտասպետի առաջ:

— Էդուց պատասխան կը լինի, այնպէս չէ՞, աղա, քեզ մատաղ:

— Հա՛, հա՛, ծերունի, կը լինի, տէ հիմայ գնա՛:

— Բերանիդ մեռնեմ — ու ծերունին ժպտաց — գիտե՞ս աղա, էնպէս տղայ չի էէ՛... դու նրան էնպէս մի տես բանտի մէջ, դէ դժար է, ամա էլի, ա՛յ, կ'ուզե՞ս, տաան ընտիր տղամարդ դրկիր, շարիր ա՛յ էն բակում, թող նրա վրայ գան, մինակ չլթան ոտքերից հան, ու տես... սարի կտոր է, ասլան... ա՛յ հերու մեր գեղի...

Ոգեւորւած, ժպտուն ծերունուն ընդհատեց բանտասպետը:

— Կը ներեն, ծերունի, կը ներեն. ու բանտասպետը ժպտում է այն անհրապոյր ժպտով, որ միայն պաշտօնեա-

ներն ունին, և որից մարդ միշտ սարսուռում է: Ծերունին այդ չի նկատում. նա երջանիկ է այդ ժպտով, նա քաջալերւած է. և ուզում է ասել, պատմել իր որդու մասին, ասես դրանից կախուած լինի որդու բաղդը:

Ծերունին անշարժ է, դէմքը լուսաւոր, յուսալից. ինքնամոռաց յափշտակութեան մէջ, նա ասելիք ունի. թո՛ղ լսեն ամէնքը, թէ ի՞նչ է նրա որդին. նա մի քայլ առաջացաւ. բանտապետը նրան չի նայում, չի լսում, և մի անսովոր քնքուշութեամբ, որի գաղտնիքը ինքը միայն գիտէ, դուրս չի անում այս վատարազդ հօրը, որ եկել է, իր ծեր ձեռներն ուժով կախաղանի թուղ յետ քաշելու, փրկելու իր գաւկին:

— Գիտե՞ս, աղա, տղաս անմեղ է, ասում է նա աւելի բարձր ձայնով աւելի սրտապնդւած, անմեղ է ասում եմ, ինչպէս նորածին մանուկ... նա սուտ չի ասի... վկայ է Աստուած... ախր էն անտէրը որ գրու- գում է, ո՞վ չի փախչի — ծերունու խօսքը ումբի մասին է — դէ, նա էլ փախել է խեղճ տղաս, փախել է ու բռնել են... թէ մեղք ունի, թող Աստուած դատի, ախր Աստծու դատաստան էլ կայ, աղա՛, Աստծու դա- տաստան... եօթանասուն հինգ տարեկան եմ, էն մէկ տղան է... մազերս սևիս... ծերունու ձայնը դողդո- դաց, ու չկարողացաւ շարունակել:

— Հա, հա, հիմայ գնա՛. ու բանտապետը դարձ- եալ ժպտում է:

Ծերունին սակայն անշարժ է, նրան միշտ թւում է, թէ բոլորը չի ասել:

— Ո՛ւր գնամ... ո՛ւր կորչեմ... Գրիատոսի պէս չար մեխերով խաչեցին ինձ բանտի պատին... սարի պէս զաւակս... նա վերստին ընդհատեց իր խօսքը, դրսից յանկարծ լսեց չղթաների չոխողը, որ ճչացող բողբոջի

պէս ներս խուժեց լուսամուտից, մահասարսուռ, այլան- դակ ելուէջներով:

— Աչքերս դուրս գայ, վա՛ղաց ծերունին, ձեր ծը- նողներն աչքերը կուրանան... ախր ամէնքն էլ հօր ու մօր զաւակներ են... նրա աչքերը թացացան, ու չու- խայի փէշով սրբեց:

Բանտապետի նշանով վերջապէս վերակացուները նրան դուրս տարան. և երբ յետ եկան դուռը փակելով, իրար նայեցին ու գլուխներն օրօրում էին:

Այս բոլորը երէկ էր:

Այսօր նա դնում է վերստին և հաւատացած է, որ փրկարար հեռագիրն արդէն ստացւած է: Բանտապետն ասաց, որ՝ կը ներեն:

«Կը ներեն, ի՞նչպէս չեն ների... ախր Աստուած կայ, իր ո՞ր մեղքի համար այս ծեր օրերին, այս դու- լումը...»

Քամին կատաղած շան պէս վնգստալով զօրում է, փակում է նրա առաջը, մոմռում է, հաջում. թանձր փոշին լցւում է աչքերը, ու պղտոր արցունքի հետ շա- ղախւում. նա օրօրում է գլուխը, դողդողում, մի վայր- կեան կանգ առնում, հեւում է ու գնում է, հա՛ գը- նում...:

Եւ չրթունքները մրմնջում են նոյն բառերը, որ նա անդադար կրկնում է, ասես վախենալով մոռանալ.

«Կը ներեն...»

*
**

Բանտապետն այսօր աւելի անուշ դէմք ունէր, աւելի ուշադիր էր ու քնքուշ, միայն ժպտալ չէր կարո- ղանում երկար սրահէլ չրթունքներին, և երկու յօնքերի արանքում մի անհաճոյ կնճիւ կար:

Ծերունին գլխաբաց կանգնած էր նոյն տեղում, փայտը մի ձեռքին և գլխարկը միւս:

Լուռ էին:

Բանտապետը նայում էր սեղանին, ասկիք ունէր և ձեւակերպում էր դժւարութեամբ: Ծխեց, պապիրոսը ցած դրեց մոխրամանի վրայ ու ծերունին նայում էր նրա ոլորապտոյտ ծխին, որի արմատը հաստ էր, քանի գնում էր դէպի վեր, բարակւում ու ցնդւում էր: Բանտապետը աջ ձեռքով խաղում էր առաջի թղթի հետ, ձախ ձեռքի մատներով ջղաձգարար արորում էր սեղանի կարմիր ծածկոցը: Նա կրկին վերցրեց պապիրոսը, մի կում քաշեց ու կրկին վար դրեց: Լուռ թիւնը շարունակւում էր: Կողքի սեղանի առաջ նստած երիտասարդ գրագրի գրչի ձայնն էր լսւում միայն:

Լուսամուտի վրայ յայտնեց յանկարծ մի կարմրալանջ աղաւնի, ու սկսեց կտցել հացի փշրանքները: Ծերունին այն էլ տեսաւ ու մտածեց՝ աղաւնին խոր է, լաւ նշան է, ու վերստին նայեց բանտապետին, նրա աչքերն էր փնտրում:

Նւ աչքերը, դարձեալ լաւ էին, ինչպէս երէկ.

— Է՛հ, ծերուկ, խնդրիդ պատասխանն եկաւ, ասաց վերջապէս բանտապետը, վճիռը փոխել են... բայց ափսոս, ուշ...

— Եկա՞ւ, բացադանչեց ծերունին, առանց լսելու վերջին բառերը, փառք քեզ Աստուած, ու նա ձեռները երկկնք տարածեց:

— Հա՛, եկաւ, բայց ափսո՛ս, ուշ...

— Ո՛ւշ... ի՞նչ ուշ, աղաջա՛ն, չէն կենայ տէրութիւնը, մէկ չէ՞ մի օր շուտ կամ ուշ. փոփոխել են վճիռը, մնացածը՝ Աստուած...

Վերստին լուռ թիւն տիրեց. գրագիրը ցած թողեց

գրիչը, յետ ընկաւ աթոռի թիկունքին, լայն շունչ առաւ, ու նայում էր տեսարանին:

Բանտապետն այլեւ չէր ժպտում. նա գլուխը կախեց, դուրս քաշեց սեղանի արկղը, ու թղթի մի փոքրիկ փաթոյթ հանեց այն տեղից:

— Ա՛յ այս փողն էլ տղադ տւեց քեզ յանձնելու ու էլ ուրիշ բան չասաց:

Ծերունին մեքենայարար առաւ դրամը՝ երեք բուրքի, քսան և հինգ կոպէկ արծաթ, սղմեց ձեռքի մէջ, ու սպասում էր:

Լուռ թիւնն այս անգամ աւելի ծանրացաւ. բանտապետը ձեռքով իր օձիքը քաշքշեց լայնացնելու համար ու պարանոցն էր տարուբերում. գրագիրը ոտքի ելաւ ու մօտեցաւ լուսամուտին, որ տեղից կարմրալանջ աղաւնին թռաւ, սենեակի մէջ քանի մի անհանգիստ պտոյտներ դործեց ուժգին թրպրտոցով, ու դուրս սլացաւ: Շղթաների չոխնդը նորից եկաւ հեռուից հեծեծանքի պէս զարկեց պատերին, գալարեց առաստաղի տակ ու լռեց:

Ծերունին ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում, սպասում էր, միշտ ակնապիշ բանտապետի աչքերին նայելով, որոնցից վեր յօնքերի արանքում սա չարագուշակ կծիկը թանձրանում էր հա թանձրանում:

— Օրէնք է, ծերուկ, ասաց վերջապէս բանտապետը, օրէնք է, ոչինչ չես կարող անել... մեր բանն էլ դժւար է... ի՞նչ արած, օրէնքի ծառաներ ենք... այս գիշեր ամէն ինչ վերջացաւ... խնդրիդ պատասխանն ուշ հասաւ... ափսո՛ս...

Այս անգամ այլեւս լուռ թիւն չէր միայն, որ կախեց գլուխների վրայ, այլ մի ուրիշ բան, աներևոյթ, ահաւոր ու կենդանի, որ չնչում էր, հեռւում էր, և նրա

հեքը զարկում էր բոլորի դէմքերին, որ նրանց դանկերն էր ձեռնում ծանր մուրճով փշրելու չափ:

Ծերունին այժմ նայում էր բանտապետին, բայց զայն այլևս չէր ճանաչում, չէր տեսնում, նրա աչքերի առաջ անհունն էր բացել, մի սև անդունդ. «պատասխանն ուշացաւ»... «օրէնք է»... «այս գիշեր ամէն ինչ վերջացաւ...». այս բառերը դառնում էին նրա գլխում, ձայն էին տալիս, հնչում նրա տկանջներում, նոր խմաստ ստանում ասես կայծակի փայլով: Ծերունին ոչ միայն լսում էր պարզ ու մեկին, այլ բաց աչքով տեսնում էր այդ վարձուրդի բառերը, որոնք մի մի շիկացած մկտի պէս օդի մէջ պտոյտներ գործելով, գալլիս, թաղւում էին նրա գանկի մէջ, ուղեղը խառնում: Եւ յետոյ, ձեռքի փողը՝ և «որդիդ տւեց... ուրիշ բան չասաց...»

Նա դգում էր, ինչպէս սառը մետաղը կամաց կամաց թաղւում է իր ձեռքի միտերի մէջ, զգում էր և անկարող էր ձեռքը բաց անել ու սղմում էր, սղմում օսկորները փշրելու չափ:

Եւ վարձուրդի ճշմարտութիւնը, ինչպէս մի սև, ահագին օձ կամաց կամաց փուռում էր նրա աչքի առաջ. ահա սև ճեղքից բարձրացաւ նախ օձի գլուխը, ապա մէջքը, պոչը, հոտը, ինչ երկար է, անծայր. և նա հետևում է դէպի ծերունին...

Եւ օձը ժպտում է...

Բանտապետը գլուխը բարձրաձրեց, փորձեց ժշկատալ, բայց յանկարծ տեսաւ, թէ ինչպէս ծերունու աչքերը կամաց կամաց լայնանում, փուռում են, ասես ամբողջ դէմքը բռնկու համար. տեսաւ, ինչպէս յօնքերը բարձրացան դէպի ճակատը. ու հայեացքի մէջ գալարւող ահագին սարսափը մութ ու դաժան, ինչպէս խաւարի մէջ առանց բոցի մխացող կրակ:

Ու բանտապետը գլուխը քաշ ձգեց.

— Որդիւս, ճշած ծերունին խապոտ, ընկճած ձայնով, այն սեղ խմ... որդին... էլ չը կայ... նա ձեռները տարածեց դէպի բանտի խորքը, երեքաց, ու փայտը դէմ տւեց.

— Օրէնք է... ճար չկայ, եղաւ պատասխանը. օձը փաթաթւեց, ծերունին թրագրում, զոզոզում էր նրա պաղ, զդւրի օղակների մէջ. դէմքը գունատեց, սպիտակեց ինչպէս ճերմակ միրուքը. աչքերը մեղմիւ փակւեցին. «Բալաջա՛ն», մրմնջած նախադած ձայնով ու ընկճում էր, երբ զրազիրը բռնեց նրան, յետոյ բանտապետի կանչով երկու վերակացուներ ներս մտան, նրան թեւերի տակ առան, կամացուկ դուրս տարան:

Դուռը չառաչւեցով փակւեց:

Ծերունին մենակ ու խորտակւած՝ փողոցումն էր:

*
**

Քամին սաստկացաւ. նա մոնչում էր ուժգնօրէն. վերելում՝ ամպերն էին վազում նրա թափի տակ իրար հրելով, տրորելով, որպէս անծայր, խօլ կարաւան. ներքեւում՝ աւաղախառն, թանձր փոշին էր բարձրանում լեռնանման կոյտերով, ապա ջրիւ գալլիս, ծաւալւում արար-աշխարհի վրայ, որպէս անէծք: Ու չորս կողմից պատ ու քար, ճեղք ու խոռոչ, ծառեր ու սիւներ, վայրագօրէն ներդաշնակ ճշում էին, անքում, սուրում հին անէծքի դժնդակ երգը քստմնեցուցիչ ելեւէջներով:

Եւ այս աւերած երկնքի, փոշու այս գորշ մրրիկի տակ մլնակ էր ծերունին, լքւած, ոչնչացած, հազար կողմից բարձրացող զիւսական քրքիջներէ մէջ:

Մէջքը բանտի պատին տւած և ձեռնափայտին յենւած, նա դեռ կանգնած էր արծաթ դրամները պինդ սղմած ձեռքի մէջ:

հեքը զարկում էր բոլորի դեմքերին, որ նրանց դանկերն էր ծեծում ծանր մուրճով փշրելու չափ:

Ծերունին այժմ նայում էր բանտապետին, բայց զայն այլևս չէր ճանաչում, չէր տեսնում, նրա աչքերի առաջ անհունն էր բացել, մի սև անդունդ. «պատասխանն ուշացաւ»... «օրէնք է»... «այս գիշեր ամէն ինչ վերջացաւ...». այս բառերը դառնում էին նրա գլխում, ձայն էին տալիս, հնչում նրա ականջներում, նոր խմատ ստանում ասես կայծակի փայլով: Ծերունին ոչ միայն լսում էր պարզ ու մեկին, այլ բաց աչքով տեսնում էր այդ զարհուրելի բառերը, որոնք մի մի չիկացած մեխի պէս օդի մէջ պտոյտներ գործելով, գալիս, թաղւում էին նրա գոնիկի մէջ, ուղեղը խառնում: Եւ յետոյ, ձեռքի փողը՝ և «որդիդ տւեց... ուրիշ բան չասաց...»

Նա դգում էր, ինչպէս սառը մետաղը կամաց կամաց թաղւում է իր ձեռքի միսերի մէջ, զգում էր և անկարող էր ձեռքը բաց անել ու սղմում էր, սղմում օսկորները փշրելու չափ:

Եւ զարհուրելի ճշմարտութիւնը, ինչպէս մի սև, ահագին օձ կամաց կամաց փուռում էր նրա աչքի առաջ. ահա սև ձեղքից բարձրացաւ նախ օձի գլուխը, ապա մէջքը, պոչը, հոտը, ինչ երկար է, անծայր. և նա հետևում է դէպի ծերունին...

Եւ օձը ժպտում է...

Բանտապետը գլուխը բարձրաձրեց, փորձեց ժպտալ, բայց յանկարծ տեսաւ, թէ ինչպէս ծերունու աչքերը կամաց կամաց լայնանում, փուռում են, ասես ամբողջ դէմքը բռնկու համար. տեսաւ, ինչպէս յօնքերը բարձրացան դէպի ճակատը. ու հայնացքի մէջ գալարւող ահագին սարսափը մութ ու դաժան, ինչպէս խաւարի մէջ առանց բոցի միացող կրակ:

Ու բանտապետը գլուխը քաշ ձգեց.

— Որդիւս, ճշած ծերունին խապոտ, լնկճած ձայնով, այն սեղ խմ... որդին... էլ չը կայ... նա ձեռները տարածեց դէպի բանտի խորքը, երեքաց, ու փայտը դէմ տւեց.

— Օրէնք է... ճար չկայ, եղաւ պատասխանը. օձը փաթաթւեց, ծերունին թրգրաւում, զողողում էր նրա պաղ, գլուխի օղակների մէջ. դէմքը գունատեց, սպիտակեց ինչպէս ճերմակ միրուքը. աչքերը մեղմիւ փակւեցին. «Բալաջա՛ն», մրմնջած նախադած ձայնով ու ընկճում էր, երբ զրազիրը բռնեց նրան, յետոյ բանտապետի կանչով երկու վերակացուներ ներս մտան, նրան թեւերի տակ առան, կամացուկ դուրս տարան:

Դուռը չառաչւանով փակւեց:

Ծերունին մնալի ու խորտակւած՝ փողոցումն էր:

*
**

Քամին սաստկացաւ. նա մոնչում էր ուժգնօրէն. վերելում՝ ամպերն էին վազում նրա թափի տակ իրար հրելով, արորելով, որպէս անծայր, խօլ կարաւան. ներքեւում՝ աւաղախառն, թանձր փոշին էր բարձրանում լեռնանման կոյտերով, ապա ցրիւ գալիս, ծաւալւում արար-ալխարհի վրայ, որպէս անէծք: Ու չորս կողմից պատ ու քար, ձեղք ու խոռոչ, ծառեր ու սիւներ, վայրագօրէն ներդաշնակ ճշում էին, անքում, սուրում հին անէծքի դժնդակ երգը քստմնեցուցիչ ելեւէջներով:

Եւ այս աւերած երկնքի, փոշու այս գորշ մրրիկի տակ մինակ էր ծերունին, լքւած, ոչնչացած, հազար կողմից բարձրացող զիւակա՛ն քրքիջներէ՛ր մէջ:

Մէջքը բանտի պատին տւած և ձեռնափայտին յենւած, նա դեռ կանգնած էր արծաթ դրամները պինդ սղմած ձեռքի մէջ:

Նա դողդողում էր, ծեր, ոսկրոտ մարմինը ցնցում,
զարկւում էր սրտին, հաստ ատամների յետին մնա-
ցորդները ծնօտների հետ արորում, փշրում էին իրար:

Կանգնած էր, ու ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տես-
նում և ոչինչ չէր յիշում: Աշխարհից դուրս էր...

Քամու մի ուժեղ հոսանք խլեց նրա գլխարկը,
չարդեց փոշիների մէջ, արորեց ու քչեց հեռու. գլուխը
անյուսօրէն կռացաւ կրծքին, ձերմակ մազերը խճճւած,
փռւեցին ճակատին, իջան մինչեւ աչքերը. փայտը աջ
ձեռքից ընկաւ ու դրամը՝ ձախ ձեռքից. մատերի
արանքից նախ վար սահեց տաճն և հինգ կոպէկանոցը
ու թաղւեց փոշու մէջ, ապա հետզհետէ միւս արծաթ
փողերը մէկիկ մէկիկ վար ընկան: Ծնկները ծալեցին.
նա կամաց կամաց սողաց սրտի երեսից ու փլաւ գե-
տին. գլուխն իջաւ, իջաւ մինչեւ հոդը, միրուքը փռւեց
փոշիների մէջ, ինչպէս սպաննւած կարապի թևը:

— Եւ քամին հին անէծքի երգը մոնչալով հաւաքում
էր չրջակայքի փոշին, կոյտ-կոյտ բերում թափում էր
ծերունու գլխին, թիկունքին, ոտներին:

Գերեզմանափորի եռանդով նա թաղում էր ծերու-
նուն և քրքջում ու լալիս, և մոնչում ու վշլշում. փո-
շին թանձրացաւ, այլ ևս չէր երեւում ո՛չ ծերունու
գլուխը, ո՛չ թիկունքը, ո՛չ միրուքն ու ոտները:

Ու հողի թանձր չերտի տակ՝ մայր երկրի կրծքին
փարած՝ նա չչնջում էր, նա աղերսում էր.

«Յետ առ լինձ, մայր երկիր... ես ապրեցի...»

.

Մթնեց:

Հեռու, մի չոր, ամայի լեռնալանջին, ուր միայն
հիւանդ թռչուններն են գնում մոռնելու և ուշ գիշեր-
ներին բուերն են հեկեկում, սլաւկած էր նրա որդին,
հողի տակ...

ԶԵՐԱՆԵՐ

I.

Հինգ հոգի էինք...

Եւ մեզ հերթով նկարում էր ներքինու դէմքով,
յանցապարտի դանկով մի պլաստիկում, կարճահասակ
մարդուկ:

Ամբողջ այդ փոքրիկ մարդը օձի նման, գալարուն
և կաշուն մատների մէջ էր:

Բանտը սիրում է իր «հիւրերի» յիշատակը խնամքով
ու պինդ պահել... և մեզ նկարում էին մի քանի դիր-
քով-կիսադէմ, ամբողջ, կանգնած, նստած, երբէք ժող-
տադէմ, միշտ լուրջ:

Բանտը ժպտալի սիրում... հինաւուրց ու հոտած
պառաւր...

Նեղլիկ դարչահոտ բակ էր, որ կենդանական բուծ
ու աւերիչ տեսք ունէր, չար ու դաժանօրէն հեգնող.
մաղանից ոչ ոք չէր կասկածում, որ նա կենդանի է և
նայում է հազար աչքով:

Բարձր ու մզլած պատերի վրայ զցած սուր-սուր
ասպակները փայլելով էին աշնանային վերջալոյսի չո-
ղերի տակ — բանտը ժանիքները բացած՝ ժպտում էր
երկնքին, որի միայն մի փոքրիկ կտորն էր լինում մեր
գլխին խուփի պէս... և մենք ատում էինք այդ երկն-
քը...

Այս չար բակում երկու արհեստանոցներ էին գոր-
ծում դէմ ու դէմ չարտախնների տակ — մէկում չղթա-

ներ էին շինում, միւսում դադաղներ... թրճիկ, թրճիկ, այս տեղ էր խփում բանտի զարկերակը:

Շղթայ ու դադաղ... տառապանք ու մահ:

Ներս բերին դարձեալ երկու կալանաւորներ — երկու երիտասարդ:

Մէկը բարձրահասակ էր, բարակ ու ցամաքած մարմնով, ինչպէս չորացած ծառ: Նրա երկարուկ, ասպետական դէմքի հողադոյն մորթը ծեփւած էր ոսկորներին, ինչպէս նոր սւաղած պատ. ողորկ ու ալրւած ճակատը փայլում էր արեւի շողերի տակ՝ ասեւ ձիթած լինէր. սեւ, կլոր ու խոր աչքերը թարթում էին բռնաւորւած դադանի անհանգստութեամբ: Տենդոտ չնչաւութիւնը բարձր ու ցածր է անում նրա ներս ընկած կուրծքը և սուր ծնօտը անդադար դողդողում էր:

Ընկերը միջահասակ էր, կարճ իրանով անհամաչափ ոտների վրայ:

Արեւից այրւած նրա չէկ դէմքը մորթի եփւած աղիւսի գոյն էր ստացել և տեղ տեղ՝ այտերի վրայ մուգ-սպիտակ շերտեր տւել ձկան թեփերի պէս: Խոշոր աչքերը նեղւում էին արեւի շողերից, նա կծկում էր բիբերը, դողդողացնում կոպերը — կարճատես էր:

Նայում էր կլապիտուի շարած հայեացքով: Երկսով էլ նոր էին բռնւել և դեռ ուշքի չէին եկել և երկուսի դէմքերն էլ երկար տանջանքի կնիք էին կրում իրենց վրայ:

Սա նայում էի այդ դէմքերին...

Անձանօթ չէին, բայց ուր եմ տեսել. այս հարցը անդադար դառնում էր գլխումս, իշխում էր բոլոր իմ մտքերի, բոլոր պատկերների վրայ, պատասխան էր պահանջում, ինչպէս ուշ գիշերին ասպատան խնդրող ճամբորդը՝ որ բախում է դուռդ՝ մինչեւ բացւի:

... «Ուր եմ տեսել...»

Բանտապետի օգնականը՝ քարաթոթոյի բերանով, ցցւած փորով, միշտ հիւանդ և միշտ չար աչքերով մի դեղին մարդ՝ ուրիշ չորս պահակների հետ չրջապատեցին նրանց շղթաների չարտախի տակ: Երիտասարդ վարպետը՝ նոյնպէս կալանաւոր, որ իր բաղդակիցներին շղթայելու տխուր պարտքն էր յանձն առել, շտկում ու յարդարում էր մի շղթայ:

Խմբի յետեւում դունչը թաթերին դրած, սլառկած էր բանտի շունը, սեւ, փոքրիկ ու խորամանկ, և նա յում էր տեսարանին չարաճճի աչքերով, ասեւ ժպտում էր ու սպասում...

— Դէ՛հ, բարեկամ, առաջ անցի՛ր, ասաց օգնականը:

Շղթայում էին բարձրահասակ կալանաւորին:

Նա լուռութեամբ նստեց ցոյց տւած տեղը գետնի վրայ, երկար ու բարակ ոտքերը մերկ սրունքներով մեկնեց դէպի փոքրիկ սալը, յետ քչեց իրանը, և չընկնելու համար՝ երկու կողմից երկու ձեռները գետնին տրւեց: Երկար ու բարակ պարանոցը առաջ ձգւեց, որպէս խօսելու պատրաստուող աքաղաղ, երակները լցւեցին արիւնով և անթարթ ու վախկոտ հայեացքը քարացաւ: Անհանգստութեամբ նայում էր իր ոտներին, մերկ սրունքներին, պատառ, պատառ, ճաքճքոտած կրունկներին, փշրւած եղունգներին, որոնց վրայ չորացել էր ցեխախառն, նողկալի տեսքով արիւն:

Պարզ էր, որ նա չատ էր քայլել ոտաբոսիկ, քարքարոտ, փշոտ ճանապարհներով:

Վարպետը շղթան յարմարեցրեց նրա ոտքերին, մի ահազին ու ժանգոտ շղթայ, որի երկու օղակները, որպէս բորենու ծնօտներ, գրկեցին նրա լերկ սրունքները և հաճոյքով լիզեցին մորթին:

Սեւ ապա մորճի հարւածներ...

Շունը ասեւ դրան էր սպասում. առաջի հարւածի

հետ՝ ցատկեց ու սկսեց հաջել ուրախաձայն, ընդհատ ընդհատ ու անկարգ. նա զւարճանում էր, պոռոյաներ էր գործում ու հաջում...

Բանտի շան ուրախութիւնը... անմիտ ու անսիրտ...

Վարպետը անյոյզ, ինչպէս փորձւած պոյտհար, մի ձեռքով յարմարեցնում էր չղթան փոքրիկ սալի վրայ և միւսով հարւածում թափով, անողորմ. չղթան ցատկաւում էր ծեծող գազանի պէս, շառաչում, կաղկանձում, արորում զոհի մորթին, և կայանաւորը ատամներն էր իրար սղմում, յօնքերը կիտում, չղթունքները կծոտում՝ չճչալու համար: Նրա բարակ պարանոցն աւելի երկարեց, աւելի ձգեց առաջ և աչքերը լցեցին արիւնով:

Նա լռութեամբ արիւն էր լալիս...

Մուրճի իւրաքանչիւր հարուածը կիզիչ ալիքներով տարածւում էր նրա բոլոր երակներում, ծեծում, փռում էր նրա հոգին:

Եւ շունը հաջում էր ցնծութեամբ...

Օգնականը աջ ոտքը առաջ ձգած՝ կանգնած էր խստութեամբ, աջ ձեռքով խաղում էր փոքրիկ, բոցադոյն միրուքի հետ և ձախով սրի դաստակի հետ, ու այնպիսի ուշադրութեամբ էր նայում չղթայելու գործողութեանը, ասես սեփական ձին էին պայտում:

— Նայիր, որ չդուրս գայ, դարձաւ նա վարպետին, այս անիրաւները կատուի ցեղից են, ճկուն ու կոյրներ ունին, գիշերները հանում են, սատանան տանի...

Պահակները ծիծաղեցին ստորադրեալի ստրկական ծիծաղով, և վարպետը հանդարտեցրեց.

— Ո՛չ, չի կարող հանել, Ձերդ...

Եւ համոզելու համար, որ չի կարող հանել, հար-

ւածեց աւելի թափով, աւելի կատաղի. չղթան ցատկեց ու ճչաց, կալանաւորի սղմուած ատամները ճռռացին, չղթունքները ճռմուեցին ցաւագինորէն, վիզը երկարեց ասես ընկյւղ պրկւելու համար և նա թուքը կուլ տւեց, մի բան մոռուաց — անէծք, կամ հայոյանք, որ միայն ինքը լսեց:

Այլ սրունքից արիւն ցայտեց ու ծորում էր թուխ մորթի վրայից, որպէս կարմիր, երկար որդ...

«Ո՛ւր եմ տեսել այս տանջւած դէմքը...»

Միւս կալանաւորը կանգնած ընկերոջ գլխին, անհուն վշտով ու սարսափով նայում էր տեսարանին, նալում էր իր շուրջը, կարծես կըք էր վնասում այս զարհուրելի վիճակից:

Եւ կըք չկար, չկար...

Նեղ, գարշահոտ, բարձր ու մզլած պատեր, որոնք իրենց հրէշաւոր մեղքերը ցցել էին երկնքի առաջ, որպէս արևի տակ տաքացող օձեր. դէմ ու դէմ գործում էր միւս վարպետը, ահագին, բրդբրդոտ գլխով ինչպէս մի գամիտ, թանձր աղտոտ միրուքով մի ծերունի, որ գերեզմանափորի անտարբերութեամբ աշխատում էր գլուխը քաշ և բնաւ վեր չէր նայում:

Նա դադաղներ էր շինում...

Երկուսը պատրաստ էին, երրորդի վրայ ընկնում էին նրա հարւածները, թրբխկ, թրբխկ, թրբխկ...

Եւ շունը հաջում էր...

Կանգնած կալանաւորի հայեացքը սահեց այս բոլորի վրայով և ընկաւ աւելի հեռուն, աջ պատի տակ, թարմ հողով կլիտով չափ լցւած երկու փոսերին, որոնք սև վերքերի պէս մխում էին երկրի կրճքին: Նա անշուշտ չգիտէր, թէ ի՞նչ խոռոչներ են դրանք, բայց ամէն տեղ վտանգ ու չարիք վնասող կալանաւորի անխաբ բնազդով նա նայում էր այդ չարագուշակ խոռոչներին

մութ սոսկումով, ասես տեսնում էր երկու հրէշների սև երախները...

«Մ'եր եմ տեսել այդ ցուրտ դէմքը...»

Կալանաւորը նորից նայեց կայտառ, ցատկոտոր շանը, խտադէմ օգնականին, իր ընկերոջը, որ շարունակում էր թրպրտալ մուրճի հարւածների տակ, յետոյ կըրկին այն գամիւի նման ծերունուն որ շինում էր դադաղները անյոյզ ու անկարեկիր, որպէս փչրող ոչնչացնող, կոյր բաղդը. ապա վերստին հայեացքը քարացաւ այն երկու սև խոռոչների վրայ, որոնք նրան քաշում էին ինչպէս օձի աչքերը...

Նա չմած էր անորոշ, խաւար երկիւղից:

— Դէ՛հ, հերթը քոնն է, նստիր:

Օգնականի ձայնն էր:

Նա չսեց. նայում էր կախաղանի սիւնների սև խոռոչներին:

Չորս պահակների չորս ձեռները երկաթէ մասներով նրան քաշեցին. նա ցնցեց, նայեց շուրջը. ընկերը չղթալած՝ կանգնած էր իր կողքին:

Հասկացաւ... լուսթեամբ ընկաւ նրա տեղը և մեկնեց սրունքները:

Մուրճը հարուածեց, ժանտոտ օղակները ճչացին, արիւնը ցայտեց բացւած մսից, շունը հաչեց... նրան չղթայում էին:

Եւ գամիւի պէս մարդը՝ համր ու անտարբեր, չինում էր դադաղները՝ թըրխի, թըրխի, թըրխի... և խոռոչները թարթում էին ստերապատ անկիւնից մահու խորհրդաւորութեամբ:

«Անկասկած տեսել եմ այդ դէմքերը, այդ լացող տանջանքը, այդ խղճուկ, նեղլիկ աչքերը, բայց ո՛ր, ո՛ր...»

II.

Նաւթահանքերից էինք գալիս իմ բարեկամ բժշկի հետ:

Իմ բարի, իմ ազնիւ բժիշկը...

Ահադին տղամարդ էր, բարձրահասակ, մարմնեղ, լայնաթիւկունք, խոշոր բազուկներով ու ձեռներով: Թանձր, ալեխառն միրուքը, թուխ լիքը դէմքը, լայն ու բաց ճակատը, հարուստ մազերով պատած գլուխը կարճ պարանոցի վրայ, մանաւանդ նրա հեղ աչքերը միասին կաղմում էին մի ամբողջութիւն, որ իր բրտութեան մէջ հրապուրէչ էր և առաջին իսկ հայեացքից վստահութիւն ու հաւատ էր ներշնչում նոյն իսկ անծանօթին:

Եւ այդ հերկուլեսը իր լայն կրծքի տակ մանկական սիրտ էր կրում, քնքոյշ և դիւրազգաց: Յատու՛մ չունէր բնաւ, այլ մի անհուն վիշտ կեանքի տգեղութիւնների, գարշանքի ու չարիքի հանդէպ: Եւ իր այդ վիշտը արտայայտում էր ցնցելով իր առիւծի գլուխն և վնչացնելով լայն քթածակներից: Մուրացիկին, անճարին, խեղճին մերժել չգիտէր և միշտ կարմրում էր երեխայի պէս, երբ նկատում էր իրեն մեկնուած ձեռքը: Նա կարծես ամաչում էր ամէնքից, ու խեղճ է ու տառապում է, ու անդորձ է, կարօտ է, ու լալիս է:

Շատ էին ասել, որ դա օգնութեան վատ ձև է. պատասխանի փոխարէն նա միշտ ցնցել էր գլուխը և վնչացրել:

Այն օրը չըջել էինք գործարանները, բաց աչքով տեսել պղտոր ու տաք քրտինքը, հարուածող բազուկների գալարուն ու ծումուռ ջիւերը, բարկ, լափող բոցերի առաջ անքացող մերկ մարմինները, որոնցից բարձրանում է տառապանքի գոլը պարանապարան ինչպէս

մառախուղ, տեսել էինք տքնող, բայց միշտ քաղցած ու ցասկոտ աշխատանքը, տեսել էինք...

Ես լուռ էի ու մառախոհ համարեա բոլոր պատշտի ժամանակ, մինչդեռ բժիշկը ամէն մի տաժանօրէն ցաւոտ պատկերի առաջ ցնցում էր գլուխը, վնշացնում և անդադար կրկնում.

— Ձի՛ կարելի, այսպէս չի՛ կարելի...

Եւ այժմ, երբ յիտ էինք գալիս, նա կարծես իր բացականչութիւնը բնացատրելու, հիմնաւորելու համար, շարունակ առաջ էր փակում և անաչլին թաթը ուսին դրած՝ խօսում էր ջերմութեամբ.

— Ձի՛ կարելի, այսպէս չի՛ կարելի, ասում էր նա, ոչինչ չունիմ է՛ է... մարդիկ անհաւատար են ծնւում, մէկը ուժեղ, առողջ, միւսը՝ թուլ, հիւանդոտ, մէկը՝ եռանդով, միւսը՝ ծուլ, մէկը՝ ճարտիկ, միւսը՝ խեղճ. ի հարկէ, բան չեմ տեսնում է՛ է, այդ այդպէս է. ամէն մէկը իր հետ հազար հազար տարիների, հազար հազար սերունդների ժառանգութիւն է բերում, իրանից անկախ՝ նոյնպէս իրանից անյայտ, բայց էլի ասում եմ, այսպէս չի՛ կարելի... տեսար չէ՛, այսպէս չի՛ կարելի...

Եւ նա վերջացրեց յաղթական շիշտով, ցնցեց գլուխը, ասեա այս վերջին խօսքերով լուծեց ընկերական բարդ, ցաւոտ աւելածածը...

Ծնորդիւ բժիշկի, գնացքին ուշացանք, պէտք էր սպասել յաջորդ գնացքին:

Քաղում էինք կայարանի առջևի հրապարակում:

Բժիշկը շարունակեց:

— Ասում են՝ աշխատանքն օրհնւած է... բայց սպասիր, որ աշխատանքը, այժմ, որ մենք տեսանք... լաւ օրհնութիւն է. — բժիշկը բարձրաձայն, դառնազին ծիծաղեց ու շարունակեց խորունկ վշտով. — Ձի՛, այսպիսի

աշխատանքն ու այս յարատեւ քաղցը վատ, չատ վատ ամիւ է երկիրն աղօսելու արդարութեան և ճշմարտութեան սերմերի համար... Ձեմ հասկանում է՛, չեմ հասկանում, կօյլէկալիլդմ, մատերիալիդմ, յաւելեալ աշխատանք, մեղքս ի՛նչ թագցնեմ, չեմ հասկանում, բայց տեսնում եմ, այսպէս չի՛ կարելի...

Ձէր հասկանում իմ բարի, իմ արդարասիր բժիշկը. հասարակական ցաւոտ աւելածանքի գիտական բարձր նուսները խուսափում էին նրանից, բայց իր յատակ, իր վճիռ հոգու բոլոր թելերով զգում էր, որ «այսպէս չի՛ կարելի...»

Անսանալին արեւը կամայ կամայ իջնում էր դէպի հորիզոնը. չողերի հակայական ու ոսկեհոն չգարշը, որ բռնել էր ողջ երկինքը, պատառ պատառ ցլիւ էր գալիս գործարանների թանձր ծխից ու շնչող մեքենաների հեղեց երկնքի տակ, գործարանների վրայ չողերի, ծխի, գալորչու ամպերի մի աննարին ժխոր էր:

Կանգ առանք:

Առաջներս բացեց մի աղտոտ ու ցաւաշատ լիճ, լայնածաւալ ու զարչաճող, ուր լպրծուն գորշ ցիւխը, հանքերի մնացորդները, ամենատեսակ աղբը, ապակեւած դեղնակարմիր ջրերը խառնուած՝ կազմել էին մի նողկալի զսնգուած բորբոսնած ափերի մէջ:

— Հիւանդ լիճ է, ասաց բժիշկը մառախոհ, հոտում է և չի մեռնում, կնչալիս աշխարհի անարդարութիւնը:

Սրդարեւ լիճ չէր, այլ թանձրացած անէծք ու տանջանք, ծիծաղուն ու կենդանի, որ հեռւում էր ցաւագինօրէն, աշխատելով աղտոտ մշուշի քողով սպտել իր այլանդակ վէրքերը:

Սեւ հոգսի ոլէս ծանր նա ընկած էր այդ խորութեան մէջ անյոյս ու անմիտ սիրուել էր ինչպէս մի ճրիւ-

լած, ջախջախուած ահագին հրէշ, որ մահամերձ հետում է երկնքի տակ և չի մեռնում:

Այդ հիւանդ լինճը...

Երեկոյեան հովը զգւանքով խոյս էր տալիս նրանից, չնանդուրժելով խառնել նրա ժահրոտ կուրծքը: Արևի չողերը ինչպէս խելագար վազքով յանկարծ ճահճի մէջ թաղւած կայտառ մանուկներ, թրպրտում էին նրա թու-նոտ մշուշի մէջ. բեկբեկում էին տանջանքով, աղտոտ-ւում, լալիս, աշխատելով դուրս պրծնել նրա արտաւոր հեքից. և արևը խնամոտ մօր պէս քաշում էր նրանց հապճեպով ու իր ոսկութիւնը վարսերը ցնցում մահաշունչ լճի վրայ ցաւով ու ցասումով:

Հիւանդ լճի շուրջը ո՛չ մի բնակութիւն, ափերին ո՛չ մի կենդանի արարած:

Դժոխքն էր չնչն աջնաւի և նրա դիւակաւն արգան-դէից էր ժայթքել այդ անօրինակ լինճը:

Մի շէկած ճնճղուկ թռաւ նրա վրայից անցնելու համար, բայց սոսկումի՛ն ճիչ արձակեց, յետ դարձաւ ու սլացաւ հետու՛, հետու՛...

Մի ծեր ու հիւանդ շուն, ո՞վ գիտէ, ո՞ր տեղից, հալածակաւ, քաղցած ու ծարաւ քաշ տալով իր ջարդըւած մարմինը, երերալով հասաւ, չորս թաթերով թաղ-ւեց ափերի ցիխի մէջ մինչև կուրծքը, ազահուլթեամբ լակեց դարչափոս, թունաւոր հեղուկը, ապա յոգնած գլուխը վար թողեց թանձր զանգուածի մէջ, այլ ևս երբեք չբարձրացնելու համար:

Նա մեռնում էր դողդողալով... և նրա շուրջը լճի գորշ մակերևոյթը ցնցում էր զայրոյթով:

Մահաբեր լինճը...

— Տեսնո՞ւմ ես, ասաց բժիշկը թեւս քաշելով:

— Շո՞ւնը:

— Ո՛չ, աւելի հեռուն, և՛նա ձեռքը մեկնեց դէպի լճի խորքերը, ուր նկատուում էին երկու շարժուն անձև սուերներ:

— Մի՞թէ մարդիկ են:

— Այո՛, այո՛, կը տեսնե՞ս, նրանք դէպի մեզ են գալիս:

Եւ արդարեւ անորոշ սուերներից մէկը տեղահան եղաւ, որպէս մի սև կոճղ ու գալիս էր դէպի մեզ: Կա-մաց կամաց լճի գորշ մակերևոյթի վրայ տարտամօրէն ծրագրւում էր նրա գլուխը, յետոյ դէմքը, թեւերը, կուրծքը. մարմնի մնացած մասը թաղւած էր ցիխերի մէջ:

Նա լողում էր դէպի մեզ առաջից մղելով մի սև ու անձև բան:

Մարդ էր...

Ցիխի ու աղբի մէջ թաթախւած՝ ինչպէս այն մեռ-նող շունը, և մարդ էր...

Շարժւում էր ցաւոտ դանդաղութեամբ, կրքով պատուելով թանձր զանգուածը և առաջից միշտ մղելով սև հեղուկով լի մի արկղ:

Մինչև կուրծքը լճի մէջ. նա նախ երկու ձեռքով մղում էր արկղը, ապա վիզը երկարացնում ինչպէս ձը-կընկուլ, կամացուկ թեքւում էր դէպի աջ, յետոյ դէպի ձախ, և այսպէս շարունակ թւում էր, թէ թանձր հե-ղուկի տակ նրա ոտները կապուած են ծանր շղթաներով, որ հաղիւ է կարողանում շարժել:

Կարիքի շղթան...

✕ Արևի թեք չողերը խտաղում էին նրա աչքերը. քրտինքը ծորում էր թուխ ճակատից կեղտի միջից ծուռ ու մուռ ակօսներ բանալով, քունքերի վրայից իջնում էր դէպի նիհար, չորացած այտերը: Ծայրայեղ յոգնա-ծութիւնից չնչառպառ, նա հետում էր ծանր անքոցով, լայն

կրծքով չնչում էր թունոտ մթնոլորտում, երևում էր, կռանում, բարձրանում, ու լողում միշտ քշելով իր բեռը դէպի ավեր, չլթալած կախաւորի անձար քայլ-լածքով։ Աւեր հեռու էր, հեռու էր...

Հասաւ. դատարիկն արկղը լճի եզրին ցիւխից չինած փոքրիկ շրջափակի մէջ, կանգ առաւ փորձեց թևով սրբել քրտնած դէմքը, բայց միայն աղտոտեց գորշ հեղուկով և ձախ քունքի վրայ կախ ընկած մնաց ցիւխի մի կտոր։ Գոհ էր, որ հասաւ, լայն շունչ առաւ։ Հանգստանում էր կանգնած։

Նայում էր մայր մանող արեւին։

Եւ արեւը հեզնօրէն թափում էր մինչև կուրծքը ցիւխի մէջ թաղւած, աղտոտւած, անարգւած այս մարդու վրայ իր պայծառ ցոլքերը։

— Ողջ արեւմուտքը ծածկում էր լոյսերի ծովի մէջ և հորիզոնը ասես բռնկւած էր հսկայական հրդեհով, վարը՝ կարմիր, վեր՝ դէպի երկնակամարը բաց վարդափայտ, աւելի բարձր՝ քիւրաւոր նուրբ, երանգներով շողերը դողդողում էին և լուռների վրայ մաղում լոյսերի անձրևը։

— Եւ նայում էր մարդը բերանաբաց, հեւալով ու հըմայւած, այս գեղանկար, դիւթական տեսարանին։ Ամբողջապէս թաղւած ցիւխի ու աղբի մէջ, դէմքը ողողւած գորշ, աղտոտ հեղուկով, կարիքի ծանր չղթան ոտներին, անարգւած ու ստորացած մինչև բորբոսնած, գարշահոտ տիղմը որպէս արորւած ճիճու սողալով ցաւի մրուրի մէջ, նա՛ ալդ մարդը, այնու ամենայնիւ լոյսի էր ծարաւ, նրա սղատը հայեացքը հանգստանում էր բարձրի կախարդական պատկերով և նա նայում էր հմայւած երկնքով, արեւով, ոսկեփայլ շողերով... ու քանի նայում էր, հանգած աչքերն այնքան լայնանում էին, բոց ու փայլ ստանում, ճակատը պարզւում էր և տանջւած

դէմքի վրայ լսաղում էր դիւթական երաջների ժպիտը։

Ո՛չ ոք, ո՛չ ոք չի ասի, թէ ինչ էր երաղում նա...

Ընկերը ձայն տուց։

Նա խորունկ հառաչեց, յետ դարձաւ և նոյն ցաւոտ դանդաղութեամբ հիւանդ, հոտած լճի միջից սողալով իր արկղի հետ, առաջ գնաց կրծքով պատռելով թանձր հեղուկը։

Ընկերն էր դալիս։

Նոյնպէս տանջուած, ցիւխոտ, քրտնաթոր, նոյնպէս մի արկղ ու հեղուկով լի առաջից քշելով և միշտ երեւում, ինչպէս ոտքերը չղթալւած։ Երեւի կարճահասակ էր, որովհետեւ գլուխն ու ձեռները հաղիւ էին երևում լճի մակերեսի վրայ։

Հասաւ, դատարիկն իր արկղը, արեւմուտքի տեսարանին հնայեց անգամ, շտապում էր։ Յետ դարձաւ, լողում էր շտապ շտապ, աշխատելով համնիլ ընկերոջը, նրանք հաւատարեկցին։ Ջրերի վրայ այժմ երեւում էին երկու երերուն գլուխներ, ծոմուող պարանոցներ։ Եւ նրանց յետեից լճի մակերեսի վրայ բացւում էին երկու աւիտներ, երկար ու գալարուն, որ երկար ժամանակ չէին բլոււ, հեղուկը թանձր էր։

Լուռ նայում էի այդ գլուխներին, այդ հոտած աւիտներին։

Արեւ մայր մտաւ, ստուերներն իջան լճի վրայ, մշուշը թանձրացաւ և այժմ լողացող մարդկանց թիկունքին կպած երկու աւիտները օձի կերպարանք առան, որոնք գլուխները ցցած՝ գնում էին չգիտես ո՛ւր...

Շունն էլ չէր թրսրտում. մնում և նրա շուրջը գորշ հեղուկը էլ չէր ցնցւում գալրոյթով։

Բժիշկը թեւ քաշեց։

Գնանք, ասաց նա, այս էլ օրհնւած աշխատանքի մի պատկեր է, շրերի երեսից նաւթ են հաւաքում քաղցից չմոռնելու համար, անգործներ են. գիտե՞ս, բժիշկը յօնքերը կիտեց և ձայնը դարձաւ խռպոտ, գիտե՞ս, աշխարհի հիմքի քարը ծուռ է դրւած... Գնա՛նք:

Կայարանի առաջ սուրբից գնացքը:

Բանւորների ահագին բազմութիւնն աշխատանքից յետոյ խումբ խումբ դիմում էր դէպի կայարան:

Տուն էին վերադառնում. տուն էին վերադառնում ջարդւած աւերակ մարմինների հանգիստ տալու:

Բոլորը մրտ էին...

III.

Ներկորդ կախնաւորը նոյնպէս չղթայուած էր:

Ներկու ընկերները ոտքի էին, իրար սղմւած ու անշարժ:

— Դէ՛հ, յառա՛ջ, հրամայեց օգնականը.

Նրանք անշարժ էին, վախենում էին քայլել ծանր չղթաներով, ինչպէս նոր ոտքի ելած մանուկներ և յուսահատ առաջներն էին նայում:

— Ի՛նչ էք քարայել, յառա՛ջ, որոտաց օգնականը, ոճիւրից չէք դողում, իսկ չղթաների մէջ կծկւել էք.

Միշտ իրար սղմւած՝ անհամարձակ, աչքերը գետին յառած, նրանք միասին ձգեցին աջ ու ձախ,

— ... Զրընգ, զրը՛նգ, զրը՛նգ...

Ներեալով, իրար բռնած, թեքւելով՝ աջ ու ձախ, դանդաղ, ցաւազին ձիւերով, նրանք գնում էին...

Ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս հիւանդ, հոտած լծում:

Յիշեցի, դէմքերը, քայլւածքը. տանջող հարցն էլ չէր բաղխում դանկա:

Յիշեցի մինչև ոճիւր, մի քայլ է միայն:

Յանցագործի դանկով մարդը մեզ նկատեց վերջապէս.

— Զինւորական դատարանով պիտի դատեն, ասաց նա մեզ խորհրդաւոր չլուծով, ինչպէս դաւադիր ոճրագործ... կը կախեն, աւերադրեց նա ցոյց տալով չղթայւած կախնաւորներին և ժպտաց օձի պէս...

Մենք լուռ էինք.

— Ա՛յ, այս խռոցները տեսնո՞ւմ էք, նա ցոյց տւեց այն երկու կիսով չափ լցւած փոսերը... այստեղ են անկում կախաղանի սիւները. անցած գիշեր երեք հոգու կախեցին... և նա նախ ժպտաց, ապա ցածր ձայնով ծիծաղեց, հի, հի, հի... արեւ մայր մտաւ. սուկերների հետ անիծուած բանաը նօթերը կիտեց:

Շունը չէր հաչում, չղթաների ձայնը խեղդւեց հեռու՝ բանտի մօայլ, խոնաւ միջանցքներում, ու յետոյ խապառ մարեց:

Միայն դադաղագործը շարունակում էր հարւածել, թը՛րիւկ, թը՛րիւկ, թը՛րիւկ...

Եւ աջ պատի տակ կախաղանի սիւնների երկու խռոցներն էին թարթում, որպէս մահաւան դաժան, սարսեցուցիչ աչքեր...

ՀԱԿՈՒՄԻ ԳԻՇԵՐԸ

Երեկոյեան ստուգումը վերջացաւ :

Դռները փակեցին այն տենդոտ ու աւտոմոբիլները, որ յատուկ է բանտարկաների լոյսը շարժումներին :

Արդէն երկու անգամ աւագ-բանտապահը անցաւ կիսախաւար միջանցքով, իր ձեռքով մէկիկ-մէկիկ քաշ-քըշեց ահագին կողպէքները՝ իմանալու համար, թէ արդեօք որ և է մէկը սխալմամբ բաց չի՞ մնացել : Նրա վարժ ու կոշտ ձեռքի տակ կողպէքները մոնչացին կատաղած շան պէս, կրծոտեցին երկաթէ օղակը, որոտագին զարկեցին թանձր դռներին, որպէս զի ներսի կալանաւորները լաւ իմանան, թէ անօգուտ է բանալու ու փախուստի որ և է փորձ :

Դուրսը մուտք էր :

Նեղիկ լուսամտաւոր երկաթների արանքից խաւարը հեռւմ էր մեղմիւ, մեր խղճուկ ճրագը միտւմ էր ու սղլւում. նրա հիւանդ լոյսը տանջւում էր ու անքում ինչպէս մեր գալարւող տառապող հոգին : Եւ պատերը ինչպէս ամէն գիշեր, այսօր էլ խորհող վնասների պէս, զուլաները քաշ՝ կնճռոտ ճակասների տակից նայում էին մեզ սպառնալիկ հեգնութեամբ, կամ իրար աչքով անում, որ միասին սղմեն, իրար մօտենան մեղ խեղդելու համար :

Տօթ էր. օդ չկար, անիրաւ խաւարը ասես վիշապի պէս ծծում քաշում էր լուսամուտից մեր ամբողջ օդը, ծծում էր ու հեռւմ :

Բանտի գիշերը բնութեան գործ չէ, նա ուլ գիտէ ինչ անձանօթ ու նզովւած աշխարհից ծնունդ առած հրէշ է, որ խեղդում, արորում, լափում է... :

Չոր խշտիկիւ վրայ ծկներս գրկած՝ ակնապիշ նայում էի այն մանաւոր աստղին, որ անուշ յամառութեամբ ամէն գիշեր թարթում էր մեզ, մեր ճրագին ու մեր տանջանքին : Յիշեցի ընկերոջն, որին «տարան» մի քանի օր առաջ : ամէն օր այս ժամին նա խօսում էր այս կարեկից աստղի հետ. ժպտում էր նրան, համբոյններ էր ուղարկում ուլ գիտէ ինչ թանկագին ու հեռաւոր էակի հասցնելու համար, ու երջանիկ էր նրանով, լանտային գիշերի դարձուրանքի մէջ, աստղը նրա գերագոյն սիրտին էր, մի հրապուրիչ պատրանք, որ հեշտացնում ու գողարկի երազներով զարդարում էր նրա քունը : Աստղը ծածկւում էր և ընկերս քնում էր միայն այդ ժամանակ :

Երջանիկ ընկեր :

Այդ աստղն ինձ ոչինչ չի ասում. ահա նա կը ծածկւի և կը մնայ իրական այս դաժան բանտը, անյոյս գիշերը, այս անքայող բոցը, այս հեւացող խաւարն ու մեր տանջանքը : Չէ՞ որ կիսանքի մէջ միակ իրականը, միակ յուստենակոնը դարձեալ տանջանքն է տիեզերական, մնացածը ողջ պատրանք է, ինչպէս այս խղճուկ աստղը :

*
* *

Մեր ծերուկ ընկերակիցը հանդարտ գնում գալիս էր անկողինների արանքի փոքրիկ տարածութեան վրայ՝ ամէն անգամ չորստական քաղ յետ ու առաջ : Նախ ձգ-գում էր աջ ոտքը, ապա կամայուկ քաշ էր տալիս ձախը՝ ասես վախելով, տարօրինակ, այլանդակ քաղումով :

ինձ ասել էին, թէ այդպէս են քայլում տաժանակիր աշխատանքի դատապարտեալները որոնք երկար ժամանակ ոտքերով քաշ են տւել «տաշկան»:

Ամէն անգամ որ դառնում էր, ես նայում էի նրա թիկունքին, այդ ծուռ ու մուռ թիկունքին, որի աջ ուսը բարձր էր, ձախը՝ ցածր, երկուսն էլ իրենց դիրքի մէջ մի հեղնական բան ունէին: Եւ նրա գլուխը միշտ թեքած աջ ուսին, ասեա մշտապէս ականջ էր դրնում, մշտապէս լսում մի խորհրդաւոր չչուկ:

Ինչո՞ւ էր կրել այդ թիկունքը... խորդուբորդ, աւերակ ճանապարհ, որով անցել էր երկար տարիների, արկածների կարաւանը:

Ի՞նչ էր մտածում այժմ այդ չարքաշ ծերուկը, չգիտեմ, դուցէ եւ ոչինչ, այդ մարդն այնպէս տարօրինակ էր — մի մութ անդուռ, որ տեղից լսում էր շարունակ հեղնութեան դժոխային քրքիջ. նա զարմանալի կերպով հեղնել գիտէր, եւ հեղնում էր շարունակ: Երբ նա կամացուկ չոյում էր իր սնապճեւ միրուքը, չրթունքների երկու կողմերում կաշին խոր ծալքեր էր կազմում, թաւ յօնքերի տակ մանրիկ, խորը աչքերը սղստում էին, ես գիտէի, որ նա մի դաժան բան պիտի ասի:

Կեանքի դառնութեան ապտակն էր այդ զարմանալի ծերունին, կարծես ծնունդից յետոյ մայրը նրան թրծել էր անապատի բարկ աւազների մէջ ու խալաւ չորացրել նրա արցունքի աղբիւրը:

Նա լալ չգիտէր, այլ միայն հեղնել, հեղնել ու ժպտալ...

— Տաշկան ի՞նչ է, տմի, հարցրի ես յանկարծ:

Նա յետ նայեց, կանգ առաւ, աջ ձեռքով քաշեց միրուքը, ու ժպտաց.

— Տաշկան փայտեայ փոքրիկ սալակ է, որ չլիթա-

յով կապում են տաժանակիր աշխատանքի դատապարտեալի ոտքերին... ասում են որ այդպէս աւելի հեշտ է քայլել ու աշխատել:

Նա հեղնում էր, անիրաւը:

Լռեցի, ծերուկը շարունակեց քայլել յետ ու առաջ, երբեմն մի քանի րոպէ կանգ առնելով լուսամուտի առաջ:

Փոքրիկ «Մարութիան» մէջքի վրայ սլառկած՝ ըստ սովորութեան լեզուով չրխկացնում էր, ու ոտները խաղացնում օդի մէջ մինչեւ քնի:

Այդ պատանին, ո՞վ էր արդեօք ինչո՞ւ էր բանտում, ի՞նչ էր խակական անունը, եւ ինչո՞ւ էր կրում այդ կանաչի անունը — «Մարութիա». նոյնպէս չգիտէի... փոքրահասակ կալանաւորների կեանքը բանտում մութ զարհուրանքների ունի, որոնցից կարելի է չչմել...

Երկու օր առաջ էին նրան փոխադրել մեզ մօտ՝ հիւանդանոց: Դրանից առաջ եւս նրան յաճախ էի տեսնում բակում զբօսանքի ժամերին: Կոչո քաթմանի կեղտոտ շապիկ ու վարտիկ մերկ մարմնի վրայ, միշտ ոտաբոբիկ, գլխաբաց. մազերը՝ խալւ, դէմքը՝ մրոտ, խոշոր աչքերը մշտապէս ու չոած մի անցած սարսափից, լայն բերանին մի յարատեւ, անմիտ ժպիտ, որ չէր անցնում նրա լայլի, ցաւի, տանջանքի ժամերին անգամ, ու թրւում էր, թէ նա մի օր, մի գերազոյն երջանկութեան ժամին ժպտացել է այդպէս, ապա մի յանկարծական սոսկում մթաղնել է նրա բանականութիւնը, ժպիտը ընդ միշտ սառել չրթունքին:

Ո՞վ էր այդ պատանու ժպիտը այդպէս անողորմ կերպով հիւսել մութ սարսափի հետ. ո՞վ էր դալարել նրա մատաղ հոգին, դարձեալ չգիտէի, եւ չէի ուզում հարցնել:

Բանտի ոգին էր Մարութիան. գրոտանքի ժամերին մեն-մենակ ու լռելիայն թափառում էր պատերի տակ, միշտ գլուխը քաշ, միշտ հայեացքը ոտների առաջ՝ մի բան փնտռողի պես:

Երբ մէկն անցնում էր կողքից, նա գլուխը բարձրացնում ու աղերսական ձայնով խնդրում էր մի կռպէկ, ուղիղ մի կռպէկ: Ստանում էր կռպէկը, կանգնում էր, բարձրաձայն հաջում չան պէս, ապա ճարպիկորէն թաթերի վրայ ընկնում և ոտքերը ցցում երկինք:

Քնած էր ուսանողը միայն, հայածանքի մանկայով բռնւած այն երիտասարդը, որ իշտեակի վրայ ձգւած առանց վերմակի, անհանգստութեամբ հեռւում էր տօթից: Քուսի մէջ նա երբեմն բռնեցքը ճօճում էր օդի մէջ, մէկին սպառնում, հայհոյում, կամ ծածկում էր երեսը ձեռներով, լալիս էր հեկեկալով, աղերսում էր, անքում, բառաջում մորթնող ոչխարի պէս, յետոյ յանկարծ նըստում էր աչքերը լայն բաց անում, սոսկումով լի հայեացքը դարձնում իր շուրջը՝ առանց ոչինչ տեսնելու, ու կրկին խորտակւում իր տեղում ու քնում: Նա մշտական մղձաւանջի մէջ էր ասորում, անորոշ ու մութ մի երկիւղ պաշարել էր նրա խեղաթիւրւած հոգին, որ էլ աւելի սաստկանում էր գիշերները ու մանաւանդ քնի մէջ: Անկարելի էր նրա հետ զրուցել անդամ ամենաստվորական նիւթերի մասին, իւրաքանչիւր լսողի տակ նա փնտրում էր մի սպառնալիք, մի նենգութիւն, մի մահաբեր գաւաղութիւն, նա գարնուրելի էր դառնում մանաւանդ՝ երբ ինքզինքը երեակայում էր թունաւորւած իր իսկ ընկերակիցների ձեռքով, նա մռնչում էր, ճչում, նետում այս ու այն կողմ. պատերը չանգւում, մաղերը փետում:

Մեր բացարձակ ու մեղմ անուշադրութիւնն էր միայն կարողանում նրան հանգստացնել:

Այսպէս էին իմ ընկերակիցները:

Ու այլանդակօրէն անմիա մի բան կար մեր այս չորս հոգու ակամայ ընկերութեան մէջ. մի չար ու քիտոտ ոգի ուխտել էր հեղնել կեանքի ամէն տրամաբանութիւն, ստիպելով որ մենք ապրենք միասին...

Չորս ծւատւած, անգոր գոյութիւններ, իրար անծանօթ, իրար խորթ, բայց կապւած իրար ձանձրոյթի, թախիծի ու ցաւի համար:

Այս հրէշաւոր կեանքի վրայ չէ՞ արդեօք, որ թարթում են պատերը և սրա համար չէ՞ հեռւում, ու տղնքում սլսլան ճրագը...

*
* *

Աստղը ծածկեց:

Ծերուկը կանգ առաւ լուսամուտի առաջ և սովորականից աւելի երկար նայում էր բակին, ևս նկատեցի որ նրա բարձր ուսը մի քանի անգամ ցնցեց, ու նա մի բան մումուց ստամոքի արանքից, որ չհասկացայ:

— «Նրանց» այս գիշեր կը կախն, ասաց նա քիչ յետոյ առանց յետ նայելու:

— Ի՞նչ գիտես:

— Բակին նայի՛ր, պատտօնանեց նա հեռանալով, լուսամուտից նա գլուխը տարուբերեց, միրուքը ջղաճրգարաբ քաշքռեց, յօնքերը կախեցին խոր աչքերի վրայ և հայեացքը յատակին յառեց, ինչպէս նա միշտ անում էր երբ յուզւում էր ու հեղնում:

Նս վեր ցատկեցի տեղիցս, մօտեցայ լուսամուտին, զգուշութեամբ նայեցի — քաղաքապահ ոստիկանների մեծ բաղմութիւն կար բակում, նրանք լուռ կանգնած

էին պատի տակ, խաւարի մէջ և ըստ երևոյթին սպա-
սուամ էին կարգադրութեան:

— Բախում չատ ոստիկաններ կան, ասացի:

— Այ՛դ է, որ ասում եմ, «Նրանց» կը կախնեն:

— Գուցէ խուզարկութեան համար է...

Ծերուկը ծիծաղեց իր վատ ծիծաղով:

Ես սոսկացի ու փոքրացայ. ա՛յդ ծիծաղը...

Այդ զարմանալի ծերուկն այնքան բան գիտէր բան-
տերի կեանքից, որ ինձ համար դարձել էր անսլոյսման
ու անողորմ հեղինակութիւն:

Բանտը իր նենգութեամբ, իր դաւադիր չարիքով,
իր խաւար ոճիրներով նրա համար մի բաց գիրք էր, որ
կարդում էր ամենայն հեշտութեամբ, ո՛չ մի զգուշու-
թիւն, ո՛չ մի գիշեր, որքան և թանձր լինէր խաւարը.
ո՛չ մի վարչական ժպիտ, որքան և վարպետօրէն սքո-
ղէր կեղծիքը, չէր կարող նրա խորթափանց աչքից
ծածկել որ և է գաղտնիք, սպառնացող վտանգ, կամ
նիւթւող դաւադրութիւն:

Ես այդ փորձով գիտէի:

Եւ նրա խօսքերը հնչեցին, որպէս ճակատագրի
անողորմ վճիռ, որի դէմ ոչինչ չես կարող անել: Թեթե-
ղող անցաւ մարմնովս և ինքզինքս զգացի չորս կողմից
պաշարուած դաւանի վիճակում, որ կրճատւում է ատամ-
ներն ու փրփրում:

Նրանք երկու հոգի էին՝ կախաղանի դատապարտ-
ւածները, մէկը բարձրահասակ, թխադէմ, կլոր միտու-
քով, սեւ, ածուխի պէս աչքերով կայտառ, ջղուտ մի
երխառաարդ, որ իշխողի խառնուածք ունէր և արհա-
մարտու ու սէգ քայլւածք անգամ չլթաների մէջ:
միւսը՝ միջահասակ, մի փոքր կուացած թիկունքով, չի-

կահեր, նիստ ու վշտոտ դէմքով, երազուն ու յոգնած
հայնացքով, սառնարւն ու խաղաղ:

Դատապարտւած էին մահաւան, այդ գիտէինք, բայց
գիտէինք և այն, որ այդ վճիռը փոխելու շուրջ դի-
մումներ են եղել, ժամ առ ժամ սպասում էինք, յա-
ջող վախճանի: Չգիտեմ ինչու, բայց ամենքս էլ հա-
ւասացած էինք որ մահաւան պատիժը կը փոխարինւի:
Անհարկն էր երևում, որ կախն «Նրանց», այդ երկու
ծաղկաթիթի երիտասարդներին, ամենայն օր միւր աչքի
առաջ էին նրանք, ասում, խօսում, ծիծաղում, կա-
տակներ անում, սրան նրան հրհրում. ինչպէս երեակա-
յել, թէ այդ ժպտուն աչքերը, այդ լայն թիկունքները,
այդ առողջ ուժեղ բաղունները, այդ ամբողջ կենդանի
չարժուն կերտւածքը յոյսերով, եռանդով այդ լի կեան-
քերը չկան այլ ևս, յանկարծ անյայտացան հողի տակ
այնպէս, ինչպէս, երբէք աշխարհ եկած չլինէին:

Եւ չէինք հաւատում... բայց ծերուկն ասում է՝
«Նրանց կը կախն այս գիշեր...»

Անիրա՛ւ ծերուկ:

Միջանցքից անցան բանապահները, անհոգ սուլե-
լով՝ ինչպէս միշտ, նրանցից մէկը ցածր, խուլատ ձայնով
մի երգ էր մոմում խաղացնելով ձեռքի բանալիները:
Այս սովորական էր:

Կամբրաներից լսող կալանաւորների մեղմ փափառքը
նոյնպէս սովորական էր. չող էր, քնել չէր լինում և չա-
տերը դեռ ցած ձայնով խօսում էին: Բակի ոստիկաննե-
րից բացի ուրիշ ոչինչ աչքի ընկնող, արտասովոր երևոյթ
... արդեօք ծերուկը չէ՞ր սխալում, չէ՞ր խուզար-
կութեան ժամանակ էլ չատ ոստիկաններ են լինում
զրոյից:

Կասկածս յայտնեցի:

— Ես քեզ ասում եմ, որ «Նրանց» կը կախեն այս գիշեր, եղաւ պատասխանը:

Անողորմ...

Այդ չարագուշակ բառերը նրա շրթունքներէն ընկնում էին որպէս հալած արձիճի կաթիլներ, ընկնում էին ու քարանում և ևս տեսնում էի լաց աչքով: Զգում էի, թէ ինչպէս հողուս խորքում անախորժ մի զգացմունք է զարթնում զէպի ծիրուկը, գրեթէ ատելութիւն: Նա չէր թողնում, որ սիրտիւ կասկածիս փարիւմ, որպէս յատին փրկութիւն, չէր թողնում յուսով, և խտտախորտ կերպով փչում էր իմ խախուտ արամարանութիւնը, իմ խղճուկ պատրանքը:

Մօտեցայ դռնակին և շունչս բռնած՝ նայում էի միջանցքին:

— Ինչու՞ ես ցլեկ այդ տեղ:

— Տեսնեմ ի՞նչ է լինելու:

— Ի՞նչ պիտի լինի, մի սովորական բան, օօ՛, շատ սովորական, ա՛յ, մեղանից քիչ այն կողմը երկու երիտասարդներ կան, որոնք դուցէ այժմ խորը քնած են, առողջ, ուժեղ, կեանքով լի երիտասարդներ, և երկու երեք ժամից յետոյ նրանք հողի տակ կը լինին, և նրանց գերեզմանի տեղն էլ ոչ ոք կ'իմանայ, որդերիդ բացի, որոնք սիրով կը լսին այդ թարմ, հիւթեղ մարմինները... Հա՛, ամենասովորական բան, վերջացրեց ծերուկ ընկերս և բոտ սովորութեան գնաց պառկեց անկողնի վրայ, ձեռքերը գլխի տակ դրեց, աչքերն առաստաղին յառեց ու կամացուկ սուլել սկսեց:

Ո՛ւհ, այս սարսափելի մարդը, որ կարողանում էր անյող սուլել այսպիսի դաժան ժամին:

Մարութիւն շարունակում էր լեզուով չփախցնել և խաղալ ոտների հետ միանգամայն անուշադիր զէպի իր

շուրջն անցած դարձածը: Եւ մի երկու անգամ անմտօրէն ժպտաց առաստաղին:

Ուսանողը քնի մէջ դարձեալ մի քանի անգամ ճչաց, լաց եղաւ, լառաչեց, գլուխը բարձրացրեց, շուրջը նայեց ապուշ-ապուշ ու կրկին քնեց:

Կուրծքս աւելի և աւելի սղմում էր, օդը պակասում էր, ու մի բան ասելու, խօսելու կամ ճշարու անյաղթելի պահանջը հոգիս էր մաշում:

— Կարծում ես որ միւս կամերաներում գիտնեն, հարցրի ես:

— Եթէ քո օրին մարդ են, չեն իմանայ, քեզ եթէ խելքը գլխներին է, կ'իմանան:

Լսեցի. անիրաւ ծերուկի հետ խօսել չէր լինում: Հերթն իմն էր, այժմ ես էի գնում-դալիս և նայելով մէկ դրան անցքից մէկ լուսամուտից, ակաշխերս սրած՝ ու հոգիս խռովայոյզ:

Աչքի առիով նայեցի Մարութային, կ'ուզէի որ նա շուտով քնի, որ նա գոնէ բան չհասկանայ. բայց ոչ, նա անքուն էր, բերանով չփախցնում էր և ոտները շարժում օդի մէջ:

— Գնի՛ր, քնի՛ր, ասացի, բաւական է խաղ անու:

Պատասխանի փոխարէն, պատանին դարձեալ անմտօրէն ժպտաց առաստաղին՝ առանց ինձ նայելու:

Ու դարձեալ աչքիս առաջ ցցուեցին երկու երիտասարդներ զառկերները. մէկը՝ թուր, բարձրահասակ, միւսը՝ չիկաներ ու անուշ դէմքով, երկու էլ աչքերը լաց, թիկունքները լալի, ուժեղ, պարանոցները՝ չիտակ, գլուխները՝ բարձր, կենդանի մարդիկ և փորձում եմ նրանց երեակայել մեռած, աչքերը ձգնում, դէմքերը կապտած ուռած և լեզուն արիւնտ շրթունքներից քաշ ընկած... անկարելի է, երկուսն էլ կենդանի են, խօսում

են, ծիծաղում, նայում են ինձ և յատկապէս ինձ և այն-
պէս պարզ, այնպէս յստակ... գլուխս ցաւում է այդ
ապարդիւն ու ցաւոտ աշխատանքից, կրծքիս տակ
չաղած արցունք է կուտում ու սղմում կոկորդոս, և
չեմ ուզում լալ, հոգիս է մխում, հոգիս է դողում:

«Մի՛թէ պիտի կախեն, Տէր Աստուած, մի՛թէ պիտի
կախեն» մրմնջում էի ինքս ինձ, բայց երեւի բարձրաձայն,
որովհետեւ ծերուկը ծիծաղեց իր չոր, դիւակաւն ծիծաղով...
սարսռեցի, երբ նա ծիծաղում էր ընկճւում, կծկւում,
փոքրանում էի:

— Այ՛, եթէ այն ծակից բռունցք ցոյց տաս, ասաց
նա, ոչ ոք չի համարձակւի նրանց մազին դիպչել...
ա՛խ, երազող, երազող... ու եկել է բանտ նստել,
Աստուած վկայ, ևս վարչութեան անդը լինէի ծոծրակիդ
տալով բանտից դուրս կ'անէի, և նա դարձեալ ծիծաղեց,
ապա մեղմիւս սուրբ:

«Մի՛թէ պիտի կախեն... մի՛թէ պիտի կախեն...»

*
* *

Դրսում խաւարը թանձրացաւ:

Միջանցքում լոյսը գնալով-գնալով խեղճացաւ ու
պատերի վրայ սոււերներ խաղացին. նրանք հեռանում,
մօտենում էին, իրար խառնւում, կրկին բաժնւում,
գալարւում էին ու անս փախում էին իրար ականջի:

Բանտում համատարած լուրջութիւն տիրեց. բոլոր կա-
մերաները իրարից զատ-զատ, բայց ասլորում էին մի հա-
տիկ միտք. ևս հաւատացած էի որ բոլոր կայանաւորնե-
րը մեզ պէս շունչները պահած նայում են այս սոււերնե-
րին, նայում են ու, հեռւում լուրեւայն:

Սոււերները կամաց-կամաց անյայտացան. չշուկները

լուրջին, միջանցքն ընդունեց իր սովորական կերպարան-
քը. վերստին անհոգ եղանակով անցաւ հերթակալ վե-
րակացուն. նա էլ չէր մոմում իր երգը, գլուխը քաշ՝
գնում էր գալիս: Բոպէներ անցան, թէ ժամ չգիտեմ,
միայն հոգիս յոգնած էր այս դարանակալ վիճակից:

Մի մութ ու ահաւոր վտանգ հակայական օձի օղակ-
ներով սղմում էր մեր շուրջը, նեղանում էր, խեղդում
էր մեզ. ևս զգում չօչափում էի նրան, էութեանս
իւրաքանչիւր մասնիկն ասլորում էր նրա սարսափը. ևս
պատրաստ էի լալ ունոցով, պատրաստ էի ճչալ՝ «է՛յ,
անողորմներ, ի՜նչ էք ուզում անել, խեղդւում ենք»,
խեղդւում ենք...»

— Լսում ես, ասաց յանկարծ ծերուկը, գլուխը
բարձրացնելով բարձից:

— Ի՞նչը:

— Ունաճայները, ի՞նչը:

— Ունաճայներ... չէ՛, չեմ լսում... ի՞նչ ունա-
ճայն... սպասի՛ր, լսում եմ, լսում եմ... շատ են...
գալիս են:

Այո՛, ունաճայներ լուրջին, զուշ ու թեթեւ, ինչպէս
մահը. պատերի վրայ սոււերները աւելի արագ երեւացին:
Անցաւ մէկը, նրա ոտքի տակ տախտակը ճռուց ցաւա-
զինօրէն, ամբողջ յատակը խուլ անքոցով արձագանգ-
ուեց: Եկան և ուրիշները... քանի՛ն են, որչափ և աշ-
խատում են զգոյշ քալել, բայց յատակը դրնում է կոշտ
կրունկներից, հրայանների կոթերից:

Կանգ առան մեղանից ո՛չ հեռու մի դրան առաջ.
այդ «նրանց» դուռն է. ոչ ոք չի խօսում. ո՛չ մի ձայն,
կողպէքին դիպան զգուշութեամբ. սակայն երկաթը
շարկւեց դրանը շառաչւնով և ողջ միջանցքը աղմուկ-
ւեց, և միաժամանակ դուռը բացւեց ծանր հնչեկոցով:

Եւ մի ճիշդ փրդաւ մեր հարեան կամերից .

«Նրանց» կախում են , ընկերներ . . . »

Այդ սրտապատառ ճիշդ՝ թափով , յետ քաշեց մութ զաւաղութիւնը պատող քօղը , բայց արեց խաւարի մէջ նիւթւող զարնուրանքը , և որպէս մի մորթոտուող խիղճ , մի վայրկեան հեկեկաց կիսախաւար միջանցքում , կատաղօրէն զարկեց պատերին , դռնակներից ներս ընկաւ բոլոր կամերաները , դողդողաց բոլոր գլուխների վրայ որպէս դժոխային յանկերդ և մուռա բանտի թանձր , գարշաճառ մթնոլորտի մէջ :

Եւ բոլոր կամերաները միաբերան անքացին՝ «Նրանց կախում են , նրանց կախում են . . . » կատաղի մոնչոց էր , որ լաւում էր չորս կողմից :

Եւ աղաղակողներն ասես մարդիկ չէին , այլ պատերը , դռները , շղթաները , բանտային ամբողջ մուպղ զանգըւածը որ անդօր ցատումով լռեւած գաղանի պէս վնչացնում էր արիւնտու ռուսներին :

Ժխոր էր , շղթաների չօլնող բարձրացաւ բոլոր կամերաներից :

Իրար արորելով՝ ամէնքը սղմում էին դռների առաջ , բացալառ աչքերը դէպի միջանցքը , կրակ չնչելով իրար թիկունքին , ծոծրակին , մերթ պահելով չնչելը մի բան խելու համար և մերթ պոռթկալով , անքալով որպէս մորթւող անասունը :

Դռները խուլ ճոնչում էին , սլատերը՝ թեղում ու ամբողջ բանտը հառաչում էր , զրնդում :

Միջանցքում վերստին լռութիւն արեց , ասես ամէնքը յանկարծ գետնի տակ սուղւեցին : Լուցին և կամերաները : Խաւար բացի հեռաւոր ու խուլ անկիւնից պարզ ու յստակ հնչեց կացինի հարեածի ձայներ՝ «Թըրըխկ , Թըրըխկ . . . »

— Կախաղանն են ամրացնում , ասաց ծերուկը . յիմարներ , անփորձ են . . . ա՛յ , սախալնում այնպէս են անում , որ խաւարն էլ չի լսում . . . տեսնես այս գիշեր քանի՞ տեղ են մարդ կախում . . .

Վերստին լռութիւն . սպա զսպած խօսակցութիւն մօտիկ կամերաներից մէկում . . . այդ «Նրանց» կամերան էր , լաւ գիտէինք :

Մէկը չէր զարթնում խորը քնից , մոմուում էր , անկապ բառեր արտասանում կիսաքուն , նրան ուշքի էին բերում , մեղմիւ , քաղցրութեամբ . նա՛ . դարձեալ անքում էր , դարձեալ մոմուում , յետոյ մէկը հայհոյեց ատամների արանքից և յանկարծ շղթաների շառաչը հնչեց միջանցքում-նրանց դուրս բերին կամերայից :

Նրկու հոգի են և չըջաղատուած սահալների հրաշքանների , վերակացունների կուռ շղթայով : Անհատառ ու անհամաչափ քաղաւածքով՝ նրանք տարւում են անզօր , դուռնառ ու հիւժած . սոսկումից քարացած դէմքերի վրայ չի խաղում ո՛չ մի ջիլ , հայեացքները երազական . չգիտեն , թէ ի՞նչ է կատարւում իրենց հետ : Մերթ սղմում են իրար , մերթ հեռանում , ոտներնին իրար են խառնում և նրանց շղթաները հեծեծում են զատ զատ : Ուղեկցող բաղմութիւնը նոյնպէս լուռ է , ոչ ոք չի խօսում , ոչ ոք հարեանին չի նայում , ու ամէնքը տարւում են , ամէնքին յետևից մղում է մի մութ աներևոյթ ոյժ , մի արիւնարգու հրէշ , ասես իւրաքանչիւրն զգում է իր թիկունքին նրա սառը շունչը , զգում է իր ձեռքերի մէջ նրա ճիրանները և քայլում է առանց յետ նայելու , սղմում է գիմայնի վրայ , արորում է նրա ռաքերը , ու շտապում են , շտապում են . . .

Յատուկն է ողորում նրանց ոտքերի տակ և սուեր-

ներն են պարում պատերի վրայ մահաւան այլանդակ պարը :

Մնացան... ոսմոսայները հեռացան, բակումն են արդէն :

«Օդնի...» ճիւղեր, բացւած բերանը յանկարծակի խցւեց, կոկորդը սղմեց, օգնութեան աղաղակը խեղդւեց տաննեակ մատների տակ, որպէս կտրւած լար : Իր անգորութեամբ ու անմտութեամբ ահաւոր այդ ճիւղ, այդ փչրւած, այդ սուր աղաղակը աւելի հզօր էր, քան թէ հազար կոկորդի միահամուռ պոռթկումը : օրհասական ու յասկոտ մի օձ էր որ մեր հոգիները խորազանեց և իր սառն կծիկները մէջ մեր անգորութեան ու մեր ոչնչութեան կսկիծը փոթորկեց : Բոլոր դռները ճոնչացին, բոլոր պատերը թնդացին կայանաւորների խելագար հոնդիւնից . առանձնաբէր կային որոնք պատարաստ էին դռների երկաթների մէջ թաղւելու, և բռնեցքներ, որոնք անմտօրէն արիւնտուռում էին կուռ փականների վրայ : Հարեւան կամբարներում մէկը լալիս էր մեղմիւ, մէկը հեկեկում բարձրաձայն . միւսը ոռնում էր ասես ահագին ցաւից, մէկը հայհոյում էր և բոլոր այդ ձայները կրում էին թանձր պատերի մէջ, զածրիկ, դաժան կտուրների տակ, որպէս չոգեկաթնայի մէջ :

Մնացոր, եղկելի ճիւղ կասեցնելու մահաւան թափօրը... որ գնում էր, հա՛ գնում, դէպի բակի հեռաւոր, խուլ ծայրը, խոհանոցների յետեր : Շղթաների ձայնը լուրջ . լուրջն և կամբարները, ականջ էին դնում, չչուկներ, ձայներ, ճիւղեր որսալու խուսարի մէջ . անձար ցատումից ու կսկիծից խելաղար, խրաքանչիւրը աշխատում էր հեռուից, այս բանտի խորքից մաս մաս ապրել այնտեղ բակի ծայրում կատարող սոսկումը և սևիական հոգին ծւատել անգոր կատաղութեան ճիրաններով :

— Միայն թէ սա չդուրժնի, ասաց ծերունին ցոյց տալով քնած ուսանողին... հա՛, միայն թէ սա չղարթնի :

Մոռացել էի ծերուկի հերկայութիւնը . չուրջն հայեցի ու մնացի սենեակի կեղծոնում քարացած, և ձեռքերս կրծքիս խաչած . գլուխումս ժխոր էր :

Հսւեց մուրճի ձայն, որ ընկնում էր շղթաների վրայ :

— Բարի մարդիկ են... հանում են շղթաները... անյարմար է շղթայւած մեռնել աղատ մարդուն, Աստուած կը խոփուէի, չէ՞ որ նա մարդուն աղատ է ստեղծել... և նա ծիծաղեց իր չոր, վատ ծիծաղով :

Վերստին լուռ թիւն, ամէնից խորը, ամէնից խեղդող լուռութիւնը եղաւ լանտի վրայ, ասես մեր չուրջն այլ ևս ոչ ոք չէր ապրում :

— Կախում են, ասաց ծերուկը...

Ես անուշադիր էի . քիչ առաջ տեսայ նրանց ազօտ լոյսի տակ, տեսայ կերպարանափոխւած, անգորչիքիման տեսքով, լուռ, ինչպէս մահը, լայց քայլում էին, չընչում, հայում և այժմ կախում են . «Մի՞թէ մեռնում են, մի՞թէ...» ձայնս կերկրաց, կոկորդս սղմեց և յանկարծ դարձեալ մի ճիւղ, մի գերմարդկային, սրտապատառ ճիւղ, վայրենի, ահագին, ինչպէս սղոցւած, ընկնող կաղնիի յետին ճոնչոցը, որ խուլ արձագանգներով սոսկում է փռում անտառում . այնպէս եկաւ այդ ճիւղ, դաւարուն, ալիծածան հոգի թեւերով, դարկեց բանտի պատերին, չանգուեց, հեծեց, կաղնիանէց ու մնաւ :

— Կախեցին... դարձեալ ծերուկն էր խօսողը :

Ունեւր ծաւեցին ապրած սոսկումի ծանրութիւնից և փուլ եկաւ խշտիկ վրայ ձեռքերով ծնկերս գրկած :

Եւ նոյն վայրկենին Մարութիան, որին խաղառ մոռացել էի, ոտքի թռաւ, կանգնեց սենեակի մէջ տեղում ծեծւած շան ձագի պէս կաղկանձեց, հաջեց ու քրքջաց. ուսանողը զարթնեց, տեղից բարձրացաւ, խելագար հայեացքը չորս կողմը ոլորեց, թռաւ, բռնեց պատանու ուսերը. ցնցում էր, ճչում.

— Ի՞նչ... ի՞նչ... ո՞վ... ա՛հ, այդ դու՞ ես:

— Կախեցի՞ն, ճշաց Մարութիան դուրս պրծնելով նրա ձեռքից, ա՛յ, նրանց... այնտեղ... ցոյց տւեց դէպի լուսամուտը: Եւ մինչև որ ես չարժեկու փորձ կ'անէի, ուսանողը կառւի ճարպիկութեամբ վազեց դէպի լուսամուտը, կախեց երկաթներէից:

— Կախում են... հէյ, հէյ, օգնեցէ՛ք, քերթում են, սողանում... մորթում են...

Վրայ հասաց, կախեցի ոտներից, յետ քաշելու համար. նոյն վայրկենին խաւարը պատուեց բակում, մի որոտ լուեց, մի գնտակ սուկեց շեշտակի դէպի մեր լուսամուտը. գնտակը շաշկով գնաց թաղւեց դիմացի պատին. ես ժամանակին էի յետ քաշել ուսանողին:

— Օրական մի հանաքը բաւական է, ասաց ծերունի:

Ուսանողը ընկաւ անկողնի վրայ. հեկեկում էր ու գալարւում:

Մարութիան աջ ձեռքով բռնել էր ձախ ուսը, որտեղից ծորում էր արիւնը և ներկում կեղտոտ շապիկը:

Գնտակը անցել էր քերելով նրա ուսը. ծերունին մօտեցաւ իր շապիկը պատուեց, նրա վերքն էր կապում սուկելով, պատանին դարձեալ ժպտում էր, տալա կամաջուկ պառկեց իր տեղում ու սկսեց չփիաջնել լեղւով. վէրքը թեթեւ էր:

«Թըրըխկ, Թըրըխկ, Թըրըխկ...» լսում էր հեռուից:

— Դադադների կախարիչներն են սնդաջնում... մոմուաց ծերունի, յետոյ կը տանին թաղելու... յարգանք մուռններին... այնպէս չէ... և նա քրքջում էր չոր, խզւած ձայնով:

Մի շուն կաղկանձեց հեռում, զիլ ու երկար, կաղկանձեց ու լուեց:

«Թըրըխկ, Թըրըխկ, Թըրըխկ...»

Խաւարը դրոտմ գոնաւում էր:

Լուսարացը մօտ էր:

ԵՒ ԴՐՍՈՒՄ՝ ԱՅՈՒՆՆ ԷՐ ԼԱԼԻՍ...

I.

— Ընկերներ, ես ձեր հիւրն եմ...

Եւ մեր կամարի շեմքի վրայ յայտնեց երկար ու բարակ պարանոցով, փոքրիկ գլխով, լայն ու հեղեղ բերանով մի երիտասարդ:

Խենթուկ Գրիշան էր.

— Դու՛ էիր պակաս, բայց ազանչեցին չորս կողմից ակնյայտ դժկամակութեամբ:

Եւ դժկամակելու խոշոր պատճառներ կային:

Գրիշան՝ որ իր ամենօրեայ անվերջ ու խեղայնոր արարքների համար «խենթուկ» մականունն էր ստացել, շատ էլ հաճելի հիւր չէր առանց այն էլ խիստ անհրապօր, խիստ դաժան մեր կեանքի պայմաններում:

Արդարեւ, նրա սրամիտ կատակները, կծու սրախօսութիւնները, հազար ու մի ձեռնածու շարժումները ծիծաղի, գլարձուլթեան անսպառ աղբիւր էին բախում զօսանքի ժամերին, բայց նա անտանելի էր ներսում, մեր խեղդուկ խցերում որպէս ընկերակից:

Նա միշտ հնար էր գտնում ճարպիկօրէն խոյս տալ մեր կամարը մաքրելու աշխատանքներից, որ հերթով կատարում էինք ամէնքս: Զուր չէր բերում, յատկապէս չէր սրբում, աղբամանը դուրս չէր տանում: Սիրում էր ուտել, խմել ուրիշ բաժինը, հագնել՝ ուրիշի զգեստը: Եւ նրա հագին միշտ կարելի էր տեսնել ընկերներից մէկի շապիկը, միւսի լաճիկոնը, երրորդի զուլպան կամ

կօշիկը. իսկ՝ գլխարկը... զրկթէ լուրաքանչիւր օր մի գլխարկ էր կրում և երբէք իրը: Առաւօտները զարթնելիս՝ նա առանց քաշելու կամ խղճահարեղու հագնում էր աչքին ընկած առաջին յարմար կօշիկը, գուլպան, բլիզը ու և լինէր այն՝ թէկուզ ամէնից կարօտին:

Ծոյլ էր, շատակեր և կեղտոտ՝ որպէս խոզ:

Ճաշի ժամին, ընդհանուր ամանից որ և է փոքր ի շատէ տանելի ապուր ուտելիս—որ շատ հազիւ էր պատահում—նա գիտէր նողկանք յարուցանել մինչև այն աստիճան, որ հեշտ զգուշները հեռանային և ինքը մենակ լափէր ամբողջ կերակուրը:

Մանաւանդ անտանելի էր նա հարբած ժամանակ. և նա հարբում էր յաճախ: Երկար ժամանակ մեղանից ոչ ոք չգիտէր, թէ ո՞ր տեղից է խմիչք ձարում, քանի որ բանտում խստիւ արգելւած էր ոգելից ըմպելին: Շատ ուշ միայն պարզեց, որ նա կարողացել է բարեկամանալ դեղատան գլխաւորի հետ և միասին դադանի խումում են սպիրտը:

Հարբած օրերը նա մեծ մասամբ անց էր կացնում կարցերում, բայց եթէ կարողանում էր խուսափել այդ պատժից, ապա կամերում կեանքը դարձնում էր դժոխք: Մնկարելի էր պարկել, քնել կամ կարգալ, այդ ժամանակ նա սիրում էր միներ որսալ և կենդանի խորովել լամպի վրայ:

Այսպէս էր խենթուկ Գրիշան:

Եւ ահա թէ ինչու՞ նրան հալածում էին ամէն տեղից բանտապետն ստիպւած էր անդադար փոխադրել կամերից՝ կամեր, թէ կուրցեր չէր նետում:

Այս երեկոյ նա մեղ էր վիճակել, այս անհաճոյ ընկերը:

II.

Մի փոքրիկ սենեակում, որ հաղիւ կարող էր պարտէկել 4—5 հոգի, տառներէք հոգի էինք ոչխարների պէս իրար գլխով փաթկեալ, օդն ու լոյսը մութալով առատապէս տակ բացւած, փոքրիկ, տնողորմ անցքից: Արտաշէնում էինք իրար երեսի, հետեւ էինք մոնչում, տնքում օդի պակասութիւնից և պատրաստ էինք ակռաներով կրծոտել, փչրել այդ անխիճւած լուսամուտի հաստ երկաթները, թէ հնար լինէր:

Մեր ցատումի, մեր տանջանքի մէջ՝ ասում էինք այդ լուսամուտը, որ մեզ օդ ու լոյս պիտի տար, և նեղ էր, նեղ էր չէր տալիս:

Տառներէք հոգի էինք իրար կողքի կծկւած յատակին, մեր պատառատուն ու աղտոտ վերմակների տակ և միայն մեր մի ընկերոջն էր վիճակւած մի փոքր արծակ ահկիւն, այն էլ նրա համար, որ հիւանդ էր:

Տառն օրից ի վեր տառապում էր աղիքային ախտով և վերջին երկու օրը՝ շատ ծանր, գրեթէ անցոյս: Ձէլն տանում հիւանդանոց, ասում էին տեղ չը կայ, հիւանդներ շատ էին բանտում...

Բանտային վարչութեան փոյթը չէր, այս անտանկի Գրիշային չարտեցին մեր գլխին խնդէս մի նոր պատուհաս և դուռը փակեցին:

Գրիշեր էր, դուրսը ցուրտ ու խոնավ. անձրեր մաղւում էր տաղաւել ու անվերջ՝ ինչպէս մեր տառապանքը և աշունը լալիս էր անմիտ արցունքով,

Լուռ էինք.

Գրիշան իր տեղումն էր, դրան ատաջ անշարժ և յօնքերի տակից նայում էր մեզ:

— Ինչ էք քաղցած, բուերի պէս նօթերդ կիտել, հաճելի հիւր չեմ համար, ըհ, ևս ձեզ մարդ ասողի... և նա թափով նետւեց ատաջ, բայց չարժեկու տեղ չգտնելով՝ խրանած անասունի պէս այս ու այն պատից դարկելուց յետոյ՝ վերստին յետ քաշւեց հետով, թիկունքը դրանք յենեց և մնաց կանգնած:

Վերստին դիտում էր մեզ խուզարկուի աչքերով, մէկն ու մէկի տեղը յանկարծակի գրաւելու դիտումով:

Նայում էինք և մենք, խօսք ու ծիծաղ չլսել, հիւանդը հեծեծում էր մեզմիւս՝ անթարթ աչքերն ատառապալիս յառած և ուշ աշունը լալիս էր դրսում իր անմիտ արցունքը:

— Ե՛յ, դու ի՞նչ ևս ցցեւի այդտեղ, լուեց դրսից վերակացուի կոշա ու խուզոտ ձայնը: Գրիշան իր թիկունքով փակել էր դրան վրայի փոքրիկ բացւածքը և հակող աչքը չէր կարողանում ներս նայել:

— Ոչինչ, աղօթում եմ քո արեւշատութեան համար, պատասխանեց Գրիշան խաղթող հեգնութեամբ:

— Նայիր, որ դարձեալ չ'երթաւ կարցիր, աւելարցեց վերակացուն աւելի խտտութեամբ:

— Փը՛շտ... Գրիշան կատուի պէս փշտացրեց դրան բացւածքից, վերակացուն դուռն օրորեց, աջ ձեռքով օդի մէջ անցոյս շարժում արեց ու հեռացաւ:

Անկարելի էր Գրիշի հետ դուռի թափել:

III.

Բանտում կեանքը կամաց կամաց մնչեց:

Սոսկումից, համր ցատումից և տանջանքից զանգըւած բռնութիւնը, խնդէս ամէն գրիշեր, դարձեալ իջաւ մեր գլուխների վրայ: Այն ժամն էր, երբ կաղանաւորի

անքնութիւնը յանցանք է, չղթայի չառաջը՝ դաւադրութիւն, անքողը՝ ըմբոստութիւն և բաց աչքը՝ բողոք։ Ահագին մի հրէջ՝ սե ու այլանդակ, որ հազար թաթ ունի ու անթիւ ճիրաններ, լուկեայն սողոսկալով ներս թափանցեց, բռնեց բոլոր անկիւնները, բոլոր խորշերը։ Նրա շունչը լսուում է պատերի տակից, վառարանի ծրխանելոյցից, դրան ճեղքերից, նոյն իսկ հաստ պատերի միջից։ Նրա հեքից սարդի ոտտայնն է դողդողում, լամպի պղտոր լոյսն է թրթռում և սոււրններն են ցատկոտում։

Ոչ ոք չի տնքում, չի ճչում։ պէտք է մեղմիկ հեալ նոյն իսկ մեծ ցաւից։

Դանդաղ ու հաստատ, ինչպէս յաւիտենական անէծքը, քայլում է վերակացուն միջանցքում։

Հիւանդը տնքում է ընդհատ, ընդհատ... ջերմը խեղդում է նրան, ինչպէս լուսութիւնը՝ մեղ։

Խեղճ տղա...

Շէկ ու հարուստ մաղեր ունի, սրունք ցաք ու ցրիւ փուել են աղտոտ, մոխրագոյն բարձի վրայ՝ ինչպէս ցեխի մէջ ընկած մետաքսի ոսկեփայլ փունջեր։ Սիրուն ու բաց ճակատը փայլիւմ է տենդից. ծովի պէս կապոյտ աչքերը խոր են գնացել և հայեացքը ժպտում է մի բանի, որ նա տեսնում է և մենք չենք տեսնում...

Քսան երեք տարեկան է... և չաբաթը երկու անգամ պատկերադարձ բաց կարտեր էր ստանում պոստով։ Նւ այդ կարտերի վրայ միշտ մի փոքրիկ թռչուն, որ կոցով ծրար էր տանում հեռու հեռու կապոյտ երկնակամարի տակից, մի գեղանի աղջիկ՝ որ օդային համբոյր էր ուղարկում, մի կին՝ որ լալիս էր մանաւոր ծառի տակ, մի լճակ ուր լողում էր մի հատիկ ձիւնաթոյր կարապ լուիկ և վշտոտ։

Ու միշտ հոտաւէտ, միշտ բուրալից այդ կարտերը բերում էին իրենց հետ մի ամբողջ տիեզերք սիրոյ, խնդութեան, երազների և... վշտի։

Նւ բոլորի վրայ, որպէս միացող վէրք՝ դատախազի կնիքը, որի տակ թօշնում էին և՛ սէր, և՛ երազներ ու վառում էր վիշտը միայն։

Գիտէինք՝ հեռու, հեռու հիւսիսում մի նոյնպէս չիկաներ, նոյնպէս կապուտաչեայ ու գեղանի աղջիկ էր սիրում նրան. և նա՛ էր ոսկեղօծում հեռու հորիզոնից ծագող արևի պէս իր սիրած երիտասարդի բանտն ու անձկութիւնը։

Քսան երեք տարեկան էր... և յանցանքը հէնց այդ տարիքն էր, յափշտակութիւնների, վառ ցնորքների, գեղեցիկ խնկութեան այդ դիւթական տարիքը։ Նրկու տարուց ի վեր սպասում էր դատին, օրհնելով այն ճանապարհը, որ նրան տարագիր՝ կ'առաջնորդէր դէպի դաժան, անհրապոյր հիւսիսը. և այնուհետեւ... է՛հ, չէ՞ նա քսան երեք տարեկան էր, չքնաղ կոյսի պէս գեղեցիկ այդ երիտասարդը։

Նա հեղնում էր աքսորը։ Նւ յետոյ այն ոսկեներ կապուտաչեայ գեղութիւն հետը կ'երթար թէկուզ աշխարհի ծայրը։

Նւ մինչև այդ երջանիկ օրը, ամէն գիշեր, երբ բոլորը քնում էին, նա կամացուկ բարձի տակից նայում էր երազների և սիրոյ իր կարտերը, մէկիկ-մէկիկ նալում էր ժպտով, յափշտակութեամբ, համբուրում էր ջերմօրէն և երջանիկ ժպիտը դէմքին, քնում էր կարտերը կրծքին սղմած։

Այժմ բոցերի մէջ վառում էր գողտրիկ երազներից հիւսւած այդ մատաղ կեանքը։

IV .

Ոչ ոք չէր քնել :

Եւ անկարելի էր քնել , քանի այդ անիրաւ Գրիշան կանգնած էր դրան առաջ : Գիտէինք որ նա մի բան կ'անի , յիմարօրէն անսիրտ բան . կամ լամպը կը մարի պահապան զինւորին ստիպելով խուճապ բարձրացնել , կամ մեր վերմակները վրաներիցս կ'առնի դէն կը նետի , կամ ջուր կը ցանի վրաներս : Անօգուտ էր քնելու փորձ անել , քանի նա կանգնած էր , ու չգիտէինք ինչպէս տեղաւորել ազատելու համար : Հնար չկար :

Եւ անիրաւը մեզ պէս կծկւելու համաձայն չէր , լայն տեղ էր ուղղում ձգւելու համար :

Ծնուած էր դրանն ինչպէս ուրաւկան . կիսախաւարի ու վատ լուսթեան մէջ այդ բարակ , երկար վզով , փոքրիկ գլխով , վառ աչքերով պատկերը մի ճիւղով լինէր ասես , որ բանտի գիշերը դուրս էլ մզել իր ծոցից մեր տանջանքը թանձրացնելու համար : Նա երկար մնաց կանգնած , ապա ճարը կտրած՝ կամացուկ նստեց աղբամանի վրայ , մերժելով սրա նրա հրաւերը իր կողքին կծկւելու համար :

— Զուր... հեծեծաց հիւանդը :

Եւ ի զարմանս բոլորի՝ այդ ծոյլ Գրիշան թռաւ տեղից , ջուրը գտաւ բերեց , քնքշութեամբ բարձրացրեց հիւանդի գլուխը , խմացրեց և նոյն զգուշութեամբ տեղաւորեց նրան : Սակայն չհեռացաւ հիւանդից , նայում էր ու մտածում...

— Մարդը բարի է , երբ քո վիճակումն է , ընկե՛ր , ասաց նա , դու ինձ տեղ կը տաս այս գիշեր :

Հիւանդը ժպտաց... նա համաձայն էր :

Գրիշան բարձրացրեց վերմակը և զգուշութեամբ պառկեց նրա կողքին .

— Նե՛ղ է տեղերնիս , ընկե՛ր , բայց մի տրանջա՛ , չարունակեց Գրիշան , երբ ջուր ուզես՝ կողքս խթիր , այս խողերը կը քնեն , չին լսի ձայնդ , էլի ես... ի՛նչ տաք է անիրաւը...

Այո՛ , Վալօղիան շատ տաք էր... ու անթարթ նայում էր մի բանի , որ միայն նա՛ էր տեսնում :

Կամերը լսեց :

Աշունը լալիս էր դրսում իր անմիտ արցունքը , և պահապանը քաղում էր միջանցքում զանդաղ ու հաստատ , որպէս յաւիտենական տանջանքը...

V .

Լուսարաց էր :

Սամէնքս զարթած՝ նայում էինք Գրիշային ու Վալօղիային : Նրանք տակաւին անկողնում էին ու անշարժ : Գրիշան բոլորովին փարկ էր Վալօղիային . աջ բազուկով նրա վտիտ իրանը գրկած՝ նա հանգիստ ու համաչափ չնչում էր Վալօղիայի այտերին ու ճակատին , ուր մազերի մի ոսկեղոյն փունջ խաղում էր այդ ուժեղ հեքի տակ :

Վալօղիայի աչքերն աւելի լայնացած , պաղ բիրերով նայում էին կողքի ընկերոջը այնպէս չեչտակի , ասես զարմացած թէ նա ինչո՞ւ է փչում իր երեսին : Ոսկեփայլ մազերը դարձեալ փուռած էին աղտոտ բարձի վրայ և գունատ չրթունքներին քարացել էր մի ժպիտ : Աջ ձեռքով կրծքին սղմած պահում էր բաց կարտերի ամբողջ ծալքը ուր մի կարապ էր լողում մեզ լճակի վրայ , մի թռչնակ նամակ էր տանում հեռաւոր սիրահարին ,

մի ջահէլ կին լալիս էր մինաւոր ծառի տակ, և ամէնից վերը՝ գեղանի աղջիկն էր, որ համբար էր ուղարկում հեռու հեռու հորիզոններին:

Եւ Գրիշան չնչում էր, հա՛ չնչում ասես կեանք տալու համար այդ գեղանի դէմքին, ուր սէր ու երազ, վիշտ ու յոյսեր սառել էին յաւիտեան, անդարձ:

Վաղօղիան մտել էր ընկերոջ դրիկ մէջ....

Մեռել էր և նայում էր դարմանքով:

Լայնացած աչքերը բռնել էին ամբողջ սենեակը. ո՛ր կողմը դառնում էինք՝ նայում էին մեզ... մի քանիսը գլուխները քաշ ձգեցին, ուրիշները՝ երեսները դարձրին, ոմանք հեկեկացին:

Եւ աչքերը նայում էին, նայում էին...

Զարթեցրինք Գրիշային:

Նա նստեց, աչքերը արորեց, շուրջը նայեց առանց բան հասկանալու, ապա հայեացքը նետեց մեռածի վրայ:

— Վա՛, այս անաչէնը դեռ նայում է, ստաց նա, երեւի ինքն էլ չհասկանալով թէ ի՞նչ է ասում. նա դեռ կիսաբուռն վիճակի մէջ էր:

— Մեռել է, վեր կաց այն կողմը քաշել:

— Մեռել է...

Եւ Գրիշան այս անգամ նոր ուշքի գալով, ուշադիր նայեց իր կողքի սառը դիակին, նրա պաղած աչքերին, ապա հանդարտութեամբ ոտքի ելաւ, ձեռքերը գլխի յետևը աւարաւ, ձգձգեց ու երկար յորանջեց...

— Իրիկունը ջուր ուղեց, ու հիմա մեռել է... դնա՛ ու մարդուց բան հասկացիր, ասաց նա ու դուրին օրօրելով հեռացաւ մի անկիւն:

Եւ դրսում անմտօրէն լալիս էր ցուրտ, թաց աչունը...

ՀԱՄՐԸ

Ուշ գիշերին բնդոտս դարթեցի անագին ճիւղից:

Նայեցի խշտիկ վրայ և ականջ էի դնում:

— Մէկը խոխուում էր, բառաչում, որպէս մորթւող կզը, որի կոկորդը կտրել են առաջին հարւածով և արիւնը ժայթքում է թաւ խորթոցով:

Զայնը գալիս էր հէնց իմ կամերի տակից:

— Բանտի գիշերային խեղդող շարագուշակ լուսթեան մէջ այդ ձայնը հնչում էր կատաղի ելեէջներով, արանդակ, վայրի վերոյ, ասես բանտարկեալները երազները թունաւորելու համար:

Մարդու ձայն էր սակայն. և խռտոտ, խկազար մոնչիւնի մէջ անորոշ կերպով լսւում էր մի հատիկ բառ՝

«Վախենում եմ...»

Եւ այդ մի հատիկ բառը՝ պոթկալով դուրս էր գալիս մարդու կոկորդից՝ մերթ ինչպէս այրի նեղ բերանում հօնքրոտացող մրրիկ, մերթ ինչպէս ծեծւած շան կաղկանձին, կամ քաղցած գալլի ցաւագին ոռնոց և մերթ՝ ինչպէս ժայռի նեղ խոռոչում քարերը ծեծող վըտակի հեծեմանը:

«Վախենում եմ...»

Սենեակին աղտոտ, տխուր լամպը պղպղում էր ծուխ ու մուխ փախելով իր շուրջը և մի մուկ՝ կիսախաւար անկիւնում հանդարտ կրծատում էր իմ չոր հացի մնացորդները, մերթ ընդ մերթ նայելով ինձ, իմանալու համար, թէ արդեօք չեմ պատրաստուում կօշիկս գլխին նետել:

Ո՛հ, մուկն ինձ չէր դադարեցնում:

Սրունքներս գրկած և գլուխս քաշ՝ ծնկներին, կրծ-
կրկնցի անկողնին մէջ և լարած ուշադրութեամբ ականջ
էի դնում ահաւոր ձայնին:

Իմ սենեակի ներքնայարկը կարցերն էր և այնտեղից
էր լսում խելացնոր ձիւն, որից ոտներին տակ տախ-
տակները դնդում էին ու դողում:

Դրանս փոքրիկ բացւածքից նայեց պահապանը:

— Զարթեցրե՞ց ձեզ անիրաւը, ասաց նա պաշտո-
նական բարեացակամութեամբ:

— Ո՛վ է:

— Համըր, յանկարծ խենթացաւ, վազվզում էր
քնած ընկերների վրայ ու այսպէս ճշում. բերին կարցեր.
հանգստացէ՛ք, քնեցէ՛ք, հիմա կը լռի... վերակացու-
ներն այնտեղ են, վերջացրեց նա անհոգ ձեռով ու մեղմ
սուլեով՝ հեռացաւ:

«Վերակացուներն այնտեղ են, հիմա կը լռի...»

Ո՛հ, չլուց:

«Վախենում եմ...» վերստին հնչեց մի վայրկեան
ընդհատւած ձայնը աւելի կատաղի, աւելի խելացնոր.
ու թւում էր թէ այդ ձիւն կոկորդից չի դուրս գալիս,
այլ պատառւած, բաց կրծքից: Մնցւեցի, հոգիս սարսը-
ռաց, ինչպէս բռնւած թռչուն. բաղուկներս աւելի պինդ
սղմեցին սրունքներս և ճակատս աւելի քաշացաւ ծնկնե-
րին. լամպս իր մրոտ բոցով արագ-արագ թարթեց խա-
ւարին, մուկը դադարեց կրծելուց ու պաղ, չւարուն
հայեացքն ինձ ուղղած, կարծես հարցնում էր՝ «Այս
ի՞նչ է...»

Բարձրահասակ, գեղատեսիլ մի ծերունի էր այդ
Համը կոչւածը, նուրբ ալեխառն միութեւ պահէր, երկար,
թաւիշ մաղեր, որոնք շնորհալի փունջերով իջնում էին

մինչև ուսերը ու ծածանւում պարանոցի վրայ: Նիհար
ու փոքր երկարուկ դէմքը, ալնւական, բարեձև քիթը,
այտերի շնորհալի իջւածքը ու բաց ճակատը նրան տա-
լիս էին ծերացած Փրիստոսի կերպարանք: Նշածև, հեղ
աչքերի մէջ միշտ մխում էր մի մեղմ կրակ, որի գոլը
ասես մարդ գգում էր, երբ նա ըստ սովորութեան դէմ-
քը մօտեցնում էր խօսակցի դէմքին և շնչոտակի նայում
նրան իր խօսքը համոզիչ դարձնելու համար:

Բանտարկութեան առաջին երկու ամիսը նա անդա-
դար խօսում էր իր անմեղութեան և աշխարհի անիրա-
ւութեան մասին, խօսում էր ամէնքին, ծանօթի թէ
անծանօթի մօտենում էր մտերմօրէն ինչպէս հին բարե-
կամ և առանց բարեի, առանց նախաբանի, գանգատ-
ւում էր աշխարհից: Ու նրա ուժեղ, համոզիչ ձայնը
լսում էր անվերջ և ամէն տեղ, դրսում՝ դրօսանքի ժա-
մերին, ներսում՝ առաւօտից երեկոյ՝ թէ լսող գտնէր:
Անգամ դիչերները, երբ ամէնքը քնում էին, նա երկար
ու անքուն թաւաղում էր իր տեղում, ապա կամացուկ
խթում էր քնած հարեանի հոդը, ով և լինէր նա և
պատմում էր, թէ ինքն անմեղ է, բայց դաւադիր, ան-
աստւած մարդիկ ուղում են նրան կախել ապ, հոգին
կորցնել:

Ո՛վքեր էին այդ անողորմ դաւադիրները և ինչո՞ւ
էին ուղում նրան կորցնել, նա այդ չէր ասում ընտ և
ոչ ոք չգիտէր: Բայց նա խորապէս հաւատացած էր, թէ
այդ դաւադիրները կան, մութ գործը հիւսւած է նրանց
ձեռքով և իրան կախելու են անպատճառ: Երբ նա խօ-
սում էր կախաղանի մասին, փորձում էր ներկայացնել,
թէ ի՞նչպէս պարանը իր կոկորդը կը նետն և մարմինը
կը ճօճւի օդի մէջ, նա կերպարանափոխւում՝ ասես
եթերանում էր, ձայնը դառնում էր աւելի կոկորդային,

աւելի վշտոտ, և աչքերի մէջ միացող բոյի փոխարէն պղպղում էր մի պաղ, աննիւթ կրակ, որ կարծես մօտ էր մարելու:

Եւ յետոյ յանկարծ խաղաւ լռեց ու համբ դարձաւ:

Այդ պատահեց մի առաւօտ, որի նախընթաց գիշերը բանաւում մի մարդ կախեցին: Ամբողջ այդ գիշերը մենք ապրեցինք կախաղանի սարսափը, և յաջորդ առաւօտ այդ շատախօս ծերունին այնպէս լռեց, տեսա խաւառ մուսշաւ խօսքի արեւատը: Բանտարկեալների, պաշտօնեաների բոլոր ձիգերը նրան խօսեցին, միանգամայն անօգուտ անցան: Սկզբում ամէնքը կարծեցին, թէ դիտաւորեալ է, ծագրեցին, կատակներ արին, քաշքշեցին, ի դժբ... նրա լուռութեան տակ ծածկւած մի անուրջ ու մութ բան կար, որ պղպղում էր աչքերում, և որ ամէնքին ամօթահար դարձրեց:

Այնուհետեւ քաջում էր բակում մեն-մենակ, միշտ գլուխը՝ քաշ, աչքերը յառած գետին թանկագին կորուստ վնարողի պէս և միայն շրթունքներն էին շարժւում հազիւ նկատելի ձևով: Աղօթում էր արդեօք, անիծում, թէ՛ օրհնում, ո՞վ կարող էր ասել:

— Համբ է, ասացին ամէնքը:

Եւ Համբ կնքեցին անունն ու մոռացան:

Ահա խնթաղ էր ուշ գիշերին այդ անօրինակ Համբը, և առաջին անգամ՝ ամիսներից յետոյ, մի հատիկ բառ էր արտասանում. այն էլ այս սարսնցուցիչ, չարագուշակ բառը՝ «Վախենում եմ...»

Ինչից էր վախենում դժբաղդը, կարցերի դժնդակ խաւարից, թէ՛ իր երեւակայած դարձուրդի անարգական մահից, որի փշաքաղիչ պատկերը, ինչպէս մի անձոռնի ձիւաղ, իշխում էր նրա փշրւած հոգու, նրա մթազնած երեւակայութեան վրայ: Ինչից էր վախենում... ո՞վ կա-

րող էր ասել, բայց նա շարունակում էր մի անորոշ մութ սարսափից մերթ բռնաչել ու մերթ խոխալ ներքնա-յարկի թանձր խաւարի մէջ:

Կարցերի դրան առաջ լռանաձայներ լռեցին. վերակացունքն էին, ու խօսում էին ցատկոտ, ներվային շեշտերով:

— Ինչից ևս վախենում, է՛յ, ծերո՛ւկ, հարցրեց նրանցից մէկը առնարկի քաղցրութեամբ և աշխատելով իր ձայնին տալ քնքշւ կարեկցութեան եղանակ. մի՛ վախիր, ա՛յ, մենք այստեղ ենք:

«Վախենում եմ...» եղաւ պատասխանը:

— Լռիր, թէ չէ... հնչեց միւս վերակացուի ձայնը այստեղեկան ու կատաղի:

Սպառնալիքն անօգուտ անցաւ:

«Վախենում եմ...»

Եւ քանի գնում էր, Համբի ձայնը աւելի էր բարձրանում ու թանձրանում, կրկնվեր դառնում էին աւելի ուժգին, աւելի յախուռն ու ալմանդակ. թւում էր, թէ ներքեւում, խաւարի մէջ ինչ որ աներեղիթ էալներ նրան խեղդոտում են, արորում կուրծքը, փշրում ոսկորները ու մորթստում մի բութ դանակով կամաց կամաց:

Վերակացուները վերստին մի փոքր մոմռացին. ապա դուռը բացւեց շառաչիւնով. նրանք ներս մտան, լռեց զայրացկոտ հայոցանք, ձիչ ու խօսք, ապա հարւածի ձայներ, ոտքերի դրնդիւն, յետոյ մի ծանր բան թրմփոցով գետին ընկաւ... նրան տապալեցին:

Փառակս դրնդաց. Համբը լռեց, դուռը շառաչիւնով փակեց, վերակացուները հեռացան. բանառ մնջեց. մեկը կրկին կրծել սկսեց հացիս պաշարը. դրսում բանտի կարին մի կատու մլաւեց, նա կանչում էր արուին: Պահալան գինորը հայոցից, կենդանու ձայնը խանդա-րում էր նրան լաւ ականջ դնել իր շուրջը:

Գար լուռ թիւն...

Դու իսկ ցաւում էր այդ ճշող լուռ թեան ծանրութիւնից և կրծքիս տակ մի բան մեղմիւ մրմնջում էր, ինչպէս մօր սալիքը չրթունքներով փնտրող հիւանդ երեխայ: Ինչպէս քնել, երբ տախտակի մի փոքրիկ շերտ է բաժանում քեզ տանջանքից, որ անյոյս ու ցաւազգին դալարումներով մերթ մռնչում մերթ հեծեծում է ոտքերիդ տակ:

.... Ու երեակայում եմ խենթ ծերունուն երեսն ի վար ծեփած յատակին, տրորած, ոչնչացած. չքեղ մազերն ու միրուքը արիւնագանգ ցկտի մէջ փռած, երկու ձեռքերով աչքերը ծածկած, որ չտեսնի իր տանջանքի խօլական պատկերը—խաւար անկիւնից թարթող կարմիր աչքը դիւական. փակել է երեսը, գլուխը թաղել փոշիների մէջ, բայց տեսնում է զարհուրանքը և աչքերից արցունքը, պատուած ճակատից արիւնը ծորում է, թրջում հողը, ցիւ կազմում: Նա դէմքը տրորում է այդ լպրծուն զանգւածի մէջ, կուրծքը սղմում գիւնին, չրթունքները կրծոտում չճշալու համար... աղօտ կերպով դգում է, որ ճշալու հետեանքը լաւ չի լինում. դգում է և անկարող է լուել:

Կենդանի, անողորմ խաւարը չորս կողմի բնկիւններից, պատերի ճեղքերից, ճյուղների ու հազար ու մի ձիւաղների հետ մի հատիկ բառ է միմիայն չնջում՝ «Վախենում եմ...»

Եւ ճակատագրական բառը նորից հնչեց:

Նախ մեղմ, այնքան մեղմ, որքան չորացած տերեւների խշրտուկը շարժող սողունի փորի տակ. յետոյ մի փոքր աւելի բարձր, որպէս նվաղը բազէի ճանկերէ մէջ արիւնաքամ մեռնող թռչնակի:

«Վախենում եմ...»

Հնչում է բառը մեղմիկ, վախկոտ չնջիւնով. ծերունին կարծես խօսում է մայր երկրին, աղաչում է, որ ոչ ոքի չասի իր այդ խղճուկ մրմունջը, որպէս զի դուռը նորից բաց չանեն. ինչո՞ւ են բաց անում անիրաւնեւրը, «նա վախենում է» իր համար, մեն-մենակ, ո՞ւմ է փնտս տալիս... ա՛յ, նա կամացուկ, շատ կամացուկ կ'ասի՝ «Վախենում եմ...» կամաց էր չէէ...

Այո՛, շատ կամաց, այնպէս, ինչպէս կը խօսէր դերեզմանում զարթնած մեռելը իր կողերը սղմող դադաղի ու խոնաւ մայր հողի հետ:

Այսպէս մի քանի րոպէ միայն:

Ահա սարսափը՝ որպէս մի ահագին հրէշ պոկւում է խաւարից, սողալով մօտենում է նրան կամաց կամաց ու գաղտագողի, բարձրանում է մէջքին, արորում է թիկունքը իր սուր, չոր ծնկներով. ջարդում է ողնաշարը. մազիկները ցցում է նրա պարանոցի բաց միսերի մէջ, ու ծւատում արիւնոտում է մօրթին: Ծերունին յետին ճիգով բարձրացնում է գլուխը, իրանը, նայում է շուրջը, հուճ, խաւարի մէջ թարթում է կարմիր աչքը կախաղանի բարձրութիւնից և մարդը անքում է սոսկումից ու ցաւից, ահագին ձայնով:

Եւ այդ սահաւոր, սրտամորմոք մռնչիւնը կրկին տարածւում է բանտի վրայ, զարկւում է բոլոր պատերին, գալարւում է բոլոր անկիւններում, հեկեկում է քամու հետ, քրքջում է, ոռնում և մարում է կոտրնների վրայ, մինչդեռ նրա յետեից հասնում է յաջորդ մը-ուրնչիւնը աւելի ուժգին, աւելի խելայեղ, որպէս փրփրած ծովի մի նոր ալիք:

Վերակացուները դարձեալ խոնկեցին դրան առաջ. բանտն ամբողջ իրար է անցիկ:

— Լո՛ւի՛ր, դու պէ՞տք է վերջապէս լու՞ս, թէ չէ...

ու վերակացուի ձայնը լսում է այս անգամ չոր ու անողորմ:

Քարացած ականջ կամ դնում ու դողում կամ յուզմունքից. ինչպէս կ'ուղէի, որ նա լուի, այդ դժբաղդ ծերունին, իսպառ լուի, որ դուռը բաց չանեն, ներս չմտնեն անիրաւները:

— Կը լու՞ս, թէ չէ...

Պատասխանը մի բառ է:

«Վախենում եմ...» ահագին, կատաղի պոռթկումն մի ծով հառաչանքի, որից դռները դրնդացին:

Շունչս բռնում է. ուղում եմ ճշտ, լուր, է՛յ, լուր դժբա՛ղդ:

Դուռը բացեց սակայն, և ինչ խնթ շառաչւնով. յետոյ ոտնաձայների, հայհոյանք, ճիչ, խոխուոց. մէկին խեղդում են, արորում, հարածում ոտներով ու բռնուցքներով, յետոյ մի ծանր բան գետին տաղաւանից ու ամէն ինչ լուց:

Դուրս եկան. դուռը կրկին փակեց:

Խորունկ, հոգեհան լուռութիւն:

.... Ու հիմայ ընկած է ծերունին երեսն ի վար հողերի մէջ, արիւնը ծորում է ճակատից, քթածակներից ու բերանից, մաղերն ու միրուքը ողջ թափախւած են լարծուն ցիւխի մէջ, ու նա կուրծքը արորեղով՝ ընկած է ու խօսում է, ինչպէս մեռելին իր դադաղին, մեղմիւ մըրմընջալով. նա զանդատում է, թէ ինչո՞ւ երկիրը յայտնեց «նրանց» իր զաղսնի ճիչը:

«Չէ՞ որ ես կամացուկ ասացի՝ «Վախենում եմ», մա՛յր երկիր, ա՛յնքան կամացուկ, որ դու միայն լսես, ապա ինչո՞ւ եկան «նրանք», ո՞վ լուր տուց, տես ճակատու ջարդեցին, արիւն է չորս կողմս, արիւն, արիւն...»

Եւ սպասում եմ... ականջ կամ դնում բերանարաց.

ա՜հ նա նախ կամացուկ կը մըմնջայ, ապա աւելի բարձր, աւելի բարձր, վերջապէս ահագին ձայնով կը մըռնչայ՝ «Վախենում եմ...»

Ո՛հ, լուռութիւն է...

Սննդիս լուռութիւն, որից բանսն իսկ սարսռում է: «Ինչո՞ւ լուց, ինչո՞ւ լուց, Տէ՛ր, Աստուած, մըմնջում են չրթունքներս, թո՛ղ հնչւի այդ խելագար ձայնը մեղմ, հաղիւ լսելի նվլոցով, թո՛ղ գոնէ տնքայ ցաւից, թող հառաչի կսկիծից, թո՛ղ անիծի, աղօթի, վերջապէս ձայն հանի»:

Ո՛հ, նա լսում է և այդ լուռութիւնը խեղդում է ինձ:

«Ինչո՞ւ լուց, ինչո՞ւ լուց...»

— Դուք դեռ չէ՞ք քնել:

Պահապանն էր.

— Լսեցէ՛ք, ինչո՞ւ լուց ծերունին. կուրծքս լի էր վախով, արցունքով, ու զգացի, ինչպէս դողդողում է ձայնս:

— Տէ՛ր, Աստուած, ինչո՞ւ լուց... պիտի լուի, ի հարկէ, ախր զլուխներս տարաւ... խոմ չի՛ կարելի այսպէս, բանտ է... և պահապանը ուղում է հեռանալ:

— Սպասեցէ՛ք, աղաչում եմ, ասացէ՛ք, ինչո՞ւ լուց ծերունին, սարսափելի է այսպէս, հասկանում էք, սարսափելի է... այդ սեղը այ՛, իմ ոտների տակ... և իսպառ լուց... սարսափելի է...

— Ո՞վ է այդտեղ, լուց ներքեւի վերակացուի խիստ ձայնը...

— Խնթացե՛լ էք ի՜նչ է, դարձաւ ինձ պահապանը զայրացած, ի՜նչ էք ճչում, ներքեւում լուցին, ուղում էք ձեզ էլ տանին խնթ ծերունու մօտ...

Ես ճչացի էի...

Կարցերում ձայնը մարեց:

Համրը չի ճշում:

Կատուն վերստին կանչեց իր արուին բարձր ու կըր-
քոտ ոռնոցով. լո՛ւռ, թշուառական կենդանի, լո՛ւռ, ի՜նչ
ես մոռնում, սէրը նզովք է, և կեանքը տառապանք,
ինչ ես կանչում արուին...

Բանտը լուռ է. դուրսը խաւար է:

Եւ կատուն կանչում է, կանչում...

Կեանք թէ տառապանք, նա դադար չունի, նա
վախճան չունի այդ կրքոտ, այդ անխնայ կանչը...

ԾՈՎԸ ՏՆՔՈՒՄ ԷՐ

Այն գիշեր ծովը անքում էր այնպէս խորը ու այն-
պէս ծանր:

Ալիքները մերթ լալազին ու զգոյշ՝ որպէս գաղանի
սիրուց որբացած կոյս, մերթ թափով ու շառաչալից՝ որ-
պէս ծեծւած հողմ, զարկում էին բանտիս պատերին,
փչրւում ու անքում անյուսօրէն: Ծովի խոնաւ շունչը
այդ ցաւոտ անքոցի հետ բարձրանում էր վեր, վեր,
լիզում էր նեղլիկ պատուհանիս թանձր երկաթները,
ներս էր ընկնում, դողում, հեծկտում մուգ կամարների
տակ՝ ապա մարում էր հանդարտ:

Եւ ամէն անգամ հովի թափից փոքրիկ լամպի աղօտ
բոցը մեղմիւ թրթռում էր, պղտորւում, ծուխ ու մուր
սրսկում իր շուրջը, ու կրկին հանդարտւում, ու պըլ-
պըլում էր:

Ականջ էի դնում ու երազում անեզր ծովը հպարտ
ու ահաւոր, ազատ ու խնթ և նրա վրայ մի խորհրդա-
ւոր, անօրինակ նաւ, որ ինձ տանէր, տանէր, տանէր
... չգիտեմ ո՛ւր...

Հակառակ պատի տակ պառկած հիւանդը ձգւեց
ու ցնցւեց. քանի՜ երորդ անգամն էր, որ նա փորձում
էր բարձրանալ. ի զո՛ւր... չղթաները աղտոտ վերմակի
ներքեւ խուլ, բուրբ շառաչիւն արձակեցին, ասես մէկը
սղոցում էր նրա ոտները. հիւանդը հանդարտւեց, աչքերը
փակեց, միայն բերանաբաց ու ընդհատ ընդհատ հեռում էր.

— Ա՛հ... ա՛հ... ս՛հ...

Դողդոջ ու թող հեծեճանք ականջիս տակ :

Կողքս պառկած միւս հիւանդն էր, մի փոքրիկ երեխայ, որ յանկարծ թռաւ նստեց անկողնում, տենդից բոցավառ աչքերը չորս կողմը դարձրեց, ապա կրկին ընկաւ իր տեղում հեծեճալով :

— Ա՛հ... ա՛հ... ա՛հ... վախենում եմ, հօրե՛ղ-բայր... քաջի՛ր ինձ քեզ մօտ... վախենում եմ...

— Մի վախիր, զա՛ւակս, այն ծովն է մօնջում, ծովն է հեկեկում :

Եւ ես քաջեցի նրա փոքրիկ անկողինը իմին մօտ, շոյեցի տաք ճակատը, գլուխը. մանուկը զւարթացաւ, վերմակի տակից հանեց փոքրիկ, վախած ձեռքը, և մեկնեց ինձ : Ես բռնեցի նրա ձեռքն իմ ալի մէջ և այդ փոքրիկ վախած ձեռքը տաք էր, դողդողում էր ինչպէս բռնուած թռչնակ :

— Այսպէս լա՛ւ է... հարցրի ես երեխային :

Ժպտի մի դունատ փայլ խաղաց նրա չրթունքներին ու իսկոյն մարեց :

— Քնի՛ր, զա՛ւակս, քնի՛ր, վաղի՛ր աչքերդ, ա՛յ, այդպէս :

Նա փակեց աչքերը, և նկատեցի սակայն, որ կուպերը թրթռում են. նա անքուն էր, նա վախենում էր :

Մի չարաթ առաջ նրան բանտ բերին իր կոյր հօր հետ : Յանցագործ չէր. (երեխան կրէք յանցագործ չէ) . հայրը՝ կոյր երաժիշտ, աշխարհում իր զաւակն ունէր, այս փոքրիկը, և վաստակի, աղբուստի համար՝ իր Բանդուրան (1) : Որդին նրա ձեռքից բռնած՝ առաջնորդում էր ու նրանք թափառում էին գաւառից՝ գաւառ, քաղաքից՝ քաղաք, գիւղից՝ գիւղ, թափառում էին ու

(1) Ռուսական նւագարան.

մի կտոր հաց վաստակում : Հայրը լաւ նուագել զիտէր իր Բանդուրան, իսկ որդին՝ ժպտում էր այն անոյշ ժպտով՝ որ միայն վշտոտ մանուկներն ունին, անծայր ու խորունկ ժպտ՝ որպէս հեռաւոր աստղի փայլը :

Անցագիր չունէին. «Ի՛նչ պէտք է անցագիր, ասել էր հայրը, զոյգ կոյր աչքերս մի՛թէ յաւիտենական անցագրեր չե՛ն մեզ համար...»

«Ո՛չ, կուրութիւնը բաւական չէ, անցագիր է պէտք», ասել էր հեռաւոր քաղաքի մի ոստիկան և այժմ՝ հայր ու որդի տարագիր բանտարկեալների հետ ու նրանց պէս տարւում էին բանտէ-բանտ՝ մինչև կը հասնեն հայրենի գաւառը :

Ե՛րբ կը հասնեն...

Եւ ահա փոքրիկը հիւանդացաւ :

— Նրան բերին ինձ մօտ. տենդում էր, այդ փխրուն մարմինը առաւօտից սկսած՝ բոցերի մէջ վառւում փոթով թռւում էր : Գիշերւայ հետ մի մութ սարսափ իջաւ նրա վրայ— բանտի անորոշ սարսափը, որ թանձրանում է հիւանդութեան մղձաւանջով : Մանուկը վախենում էր ու սղմում դէպի ինձ :

Դրան փոքրիկ ծակից փայլեց վերակացուի աչքը. ապա նրա ոտնաձայները կամացուկ հեռացան ու լռեցին միջանցքի խորքում :

✕ — Ծովը վերստին հառաչեց ու մօնջաց ծանր ու երկար. բանտը հիմքից դրոշաց. քամու մի ուժգին հոսանք վաղեց նեղ միջանցքով, անմտօրէն հաջեց բոլոր դռների առաջ ու լռեց : Լամպի բոցը վերստին դողդողաց ու պղտորեց. չղթայակիր հիւանդը կրկին թափահարեց ոտները, ցնցեց իրանը, երկաթները շառաչեցին. մարդը փորձեց գլուխը բարձրացնել, ատամները հոռա-

ցրեց այնքան ուժգնօրէն, կարծես ուղում էր ակօսները փչրել. դուրսը վար ընկաւ ու նա սկսեց խօսուալ:

Երեխան թռաւ նստեց, սարսափով նայեց տառապող հիւանդին ու էլի սղմեց դէպի ինձ:

— Հօրեղբայր, վախենում եմ... նրանից եմ վախենում... մեռնում է... մեռելը լաւ չի... հօրեղբայր, մօտ քաշի՛ր ինձ, շատ մօտ...:

Ես էլ աւելի մօտեցրի ինձ նրա անկողինը, էլ աւելի պինդ սղմեցի ափիս մէջ նրա փոքրիկ վտիւ ձեռքը, որ այրում ու թրթռում էր ինչպէս բռնւած, խղճուկ թռչուն:

— Ձի՛ մեռնում, զաւակս, մի՛ վախիր, նա էլ հիւանդ է մեղ պէս:

— Ո՛հ, մեռնում է, հօրեղբայր, աչքերը տեսա՞ր... նայեց ինձ, սարսափելի են աչքերը... ատամները կըրճրեց... լսի՛ր, ինչպէս, խոխում է... վախենում եմ... Ես միւս ձեռքս նրա ճակատին դրի:

— Փակի՛ր աչքերդ, փոքրիկս, ա՛յ, այդպէս, դէ՛ քնիր... ես ձեռքս ճակատիդ կը պահեմ, լա՛ւ է այդպէս, էլ չի՞ս վախենում...:

Մանուկը ժպտաց իր հեռաւոր աստղի ժպտքը, ապա աչքերը գոցեց, բայց փոքրիկ ձեռքը թրթռում էր իմ ափի մէջ, ինչպէս բռնւած թռչնակ:

*
* *

Ես էլ մնացի անքուն, աչքերս անթարթ եւ խորհում էի...

Ու իմ խոհերը սեւ էին, ինչպէս այս գիշերը եւ փոթորկոտ ու արեւոյծ, որպէս ծովը, որ անմիտ ու յամառ զարկում էր բանափ պատերին, անքում, փչրում ու կրկին զարկում:

Լո՛ւս կայ, ծո՛ւլ, լո՛ւս, հանդարտւի՛ր, դուր են ճիւղերդ, բանալ չի խորտակւի, քանի որ նա մարդկային հոգուց է դուրս ժայթքել կազմ ու պատրաստ, նրա կառուցւածքի, ճշգրիտ պատկերն է. լուս կայ, ծո՛ւլ, լո՛ւս, հանդարտւի՛ր...:

Մտածում էի այս երեխայի մասին. ընդամենը ութ դարուն էր բոլորիլ այդ մտադաշ ճակտով եւ արդէն նա ճաշակել էր աշխարհի մեծագոյն դառնութիւնը — բանալը չղթաների ու տառապանքի, բանալը ոճիւրների ու մահւան. ճաշակել էր այդ բոլորը, որովհետեւ կոյր հօրն էր առաջնորդել կիսանքի նդովւած ճամբաներում:

Եւ այն միւսը՝ այն հողեվարք հիւանդը... որի գրկի վրայ մի խղճուկ լամպ մօր ու ծուխ է արձակում, թարթում է, հսկում է կատարում, որպէս մահւան պղծտոր աչքը:

Ո՞վ է նա, ի՞նչ ազդեց, ի՞նչո՞ւ է բանտում, չղթացւած, չգիտեմ, չգիտեմ. գիտեմ միայն, որ իմ տառապանքի եղբայրն է եւ մեռնում է չղթաների մէջ, ահա գին տղամարդ է, բայց քամակ, կմախք է դարձել եւ չորացած մարմինն այնպէս ձգւել է, երկարել. օօ՛, թէ յանկարծ կանդնի... սարսափից կը ճչամ, թուխ, մերկւած դէմք ունի. ոսկրին կպած մաշկը փայլիլում է տենդի ուժգնութիւնից, մանաւանդ ճակատի վրայ. խոր ընկած աչքերը փակ են ու նրանց շուրջը կազմւած լայն սեւ խոռոչը, դուրս ընկած այտերն ու ծնօտը յատակօրէն ուրաղծում են կմախքացած մահը: Միայն կուրծքն է տակաւին բարձր ու ցածր լինում եւ շրթունքները դողդողում են երբեմն:

Երեք օրից ի վեր հողեվարք է, մեռնում է մառ-մառ եւ երեք օրից ի վեր շարունակում է պայքարել մահւան դէմ: Մերթ ընդ մերթ նա մի յետին ճիգով բարձրա-

ցնում է իրանը, ձգձգելով բոլոր ջիւերը, ցնցում է ոսնե-
րը, ձեռները տարածում է օդի մէջ ինչ որ բռնելու շար-
ժումով, աչքերն ահագին ու խոժոռ դարձնում է շուր-
ջը, մի բան է մոմուում ատամների արանքից, ասպ
անյուսօրէն խորտակում է ու խոխում, հեռում:

Վերակացուն դարձնել անցաւ միջանցքից. նրա բի-
բը վերստին պաղ փաղ արձակեց դրան փոքրիկ ծակից.
յետոյ պահապան զինուորը բախում երեք անգամ սուր
հնչեցրեց սուլիչը. ասպ ամէն ինչ լռեց:

Չէր լուում միայն ծովը:

Հովը սաստկանում էր: Հեռու ծովի խորքում հանգ-
չող մորիկն ասես ծեծում էին մարակով, նա ձգձգւում
էր, կատաղած դադանի պէս ինքն իրան կրծոտում,
կողկանձում ու ելնում էր ոտքի: Հողմածեծ ալիքներն
էլ չէին անքում, չէին մրմնջում, այլ մոնչում էին,
ահագին թափով նստում դէպի բանտը, պատերը թըն-
դացնում ու խորտակում նրանց տակ:

Ու նրանց խօլ որսան օրօրում էր ինձ միացող
անուրջներով և նրանց գրոհը յարուցանում էր իմ կրծ-
քի տակ մորիկի պէս անսանձ սեւեռներ...

Եւ յանկարծ մօսալ երկնքի տակ, փրփրադէզ ալիք-
ների վրայ մի նաւ յայտնեց առագաստ բացած. և նրա
մէջ եւ եմ, մեն-մենակ եւ եմ ու տարւում եմ դէպի
անյայտ, կախարդական ափեր:

Կայմը ծուռում է ու ճոնչում փոթորկի հզօր հեքի
տակ, առագաստները ճարճատում են իմ գլխի վրայ ու
նաւը սլանում է փրփուրի ամպերի միջից, չգիտեմ
ուր, ու երջանիկ եմ...

Էլ եւ չեմ, նստողն ուրիշ է, մի ատպետ, մի հսկայ,
մազերը հողմածածան ու կուրծքը հովերին տւած, նա
մի ձեռքով բռնել է կայմը, միւսը դէպի խաւար հորի-

զոնը մեկնած նստում է ու խօսում է իր նաւին:

«Ալիքների մէջ նետեցի եւ թալիսմանը բաղդիւս,
նրա համար մրդկւած է ծովն ամենի, ծովը խենթ. գնա՛
իմ նաւ, ալիքների ու ամպերի մէջ կախւած, գնա՛, ան-
ցիր այս փրփուրն անդունդների վրայով, ու թող նրանց
հառաչանքը մեր յաղթական երգը լինի մենութեան:

«Ալիքների մէջ նետեցի եւ թալիսմանը կեանքիս,
ծովը փրփրեց. ծովը ուռաւ իմ յոյզով. ալիքների գոռ
թափի տակ նստիւ հեքը թանձրացաւ, կայմը ցուով
կռնում է ճոնչում. գնա՛ իմ նաւ, դէպի հեռուն ամ-
պամած, ուր որ ծեծւած մորիկներն են մոնչում, ուր
խաւարը ամպերի պէս զիզանում, բարձրանում...

«Սաւար հեռուն փարոս չկայ. այն մորիկը մարեց,
ու առագաստս ծւէն-ծւէն ամպերի մէջ չալղեց. ալիք-
ներն էլ նաւիս դէկը դադաղի պէս խլեցին, կայմս մնաց
երկնքի դէմ բռունցքի պէս կարկառուն, կամքս մնաց
ու հաւատս՝ երազներս յենարան:

«Երազներ ունիմ, ողջ ոսկեզօծ՝ արչալոյսի շողերի
մէջ մկրտւած. խաւարն ինձ լնչ... ճակոխ տակ եւ
խոհեր ունիմ այնպէս պայծառ, որպէս ցոլքը աստղերի,
ու հոգուս մէջ հզօր յոյզեր, գոռ ցատումի հնոցի մէջ՝
որպէս երկաթ շիկացած:

— «Սիւ՛... ի... ի... ի... ի...»

«Ո՞վ է լալիս այս կատաղի ու խենթ ծովում փո-
թորկւած. ո՞վ է լալիս այսպէս անյոյս, եւ սանձել եմ
մորիկը. սէգ մազերս հողմին տւած ու ցնցուղները ճակ-
տիս, եւ փոթորկի կատաղութիւնն եմ սանձել. գնա՛ իմ
նաւ, տար ինձ հեռու, անյայտ ափեր, ուր էլ ոչ ոք չի
լալիս, ուր էլ ոչ ոք չի սնքում:

— «Սիւ՛... ի... ի... ալի՛...»

«Հո՛ւ, այդ վիրաւոր ճայն է ճչում ջրերում. փո-

Թորիկը նրա թեն է խորտակել ու նա անյոյս թրպրտում է վիրաւոր, թրպրտում է ու ձգում է յետին ճիւղ օրհասի. աստիտին ինչ... ևս սանձել եմ խնթ մորթիկն ամենի, ևս փոթորիկ կատաղութիւնն եմ սանձել... զհա՛, իմ նաւ, ծովն եմ նետել թալիսմանը իմ կհանքին»:

.

Ո՛հ, նաւ չկայ, ասպետ չկայ, ծով չկայ:

Վիրաւոր ձայր չի լալիս, երեխային նվագը դարձեցրեց ինձ լուսարացին: Փոքրիկ հարեանս՝ կիսամերկ, սրունքները՝ բաց, մաղերը՝ ցաք ու ցրիւ գլխին, աչքերում՝ սարսափ, կծկւել էր դրան առաջ ու վայում էր: Պատի տակի հողեվարք հիւանդը մահից ասես խուսափելու մի յետին ճիգով դուրս էր նետւել անկողնից, մերկ, քրքրւած ոտներն ահադին շղթաներով քաշ էին ընկել անկողնից, մինչդեռ մարմնի վերին մասը մնացել էր վեր՝ բարձի վրայ, նա իր երկու ձեռքի կողմնաքերը ջղաձգօրէն թաղել էր բաց կրծքի մէջ, աչքերը չոած, բերանը ծովում. նա էլ չէր ջնջում, չէր խոխոտում, չէր ցնցւում:

Մինչև ևս ուշքի կը գայի, մինչև ևս որ իմ գիւթական երազից՝ այս դաժան իրականութեանը կ'անցնէի, զրոյց դուռը շառագիւնով բացւեց:

— Ինչ ևս առաջներս փակել, չա՛ն ձագ, ասաց մի կոշտ ձայն, և մի հզօր ձեռք չպրանց երեխային, որ գնաց ընկաւ դիակի վրայ:

Մանուկը դարձուրանքից խելագար՝ աղիկտուր ճիւղ արձակեց և անկուած ծաղիկ պէս, փուռից մեռելի ոտները վրայ ուժաթափ: Եւ մինչդեռ ևս ոտքի թռայ, խլիցի նրան, իր անդը դրի ու աշխատում էի ուշքի բերել, օգնականն երկու վերակայունների հետ մօտեցաւ դիակին, կանգ առաւ, նայեց, ձեռքը նրա ձակատին

դրեց, յետ քաշւեց, կրկին նայեց.

— Հ՛րմ. Գ. Ը՛... մեռած է... այո՛, մեռած է. խօսք չկայ... հա...:

— Պարո՛ն օգնական, ասացի, այս հիւանդ երեխան վախենում է մեռելից, թէ հրամայէիք մի ուրիշ անհետական:

Նա պատասխանի փոխարէն ինձ նայեց չեշտակի ու երկար. ապա համարեց.

— Մէկ, երկու, երրորդը՝ մեռած...

Ու ձեռքի կաւիճով դրան վրայ դրեց՝

«Երկուսը՝ ողջ, մէկը՝ մեռած...» առաւօտեան ստուգումը վերջացաւ:

Դուրս գնացին, դուռը շառագիւնով փակւեց:

Երեխան կամաց, կամաց ուշքի եկաւ. ու գլուխը ձեռքերիս մէջ առած՝ սղմեցի կրծքիս, հայրաբար ու լալիս էի մանկան պէս, և չգիտէի, ո՛ւմ վրայ եմ լալիս, այս փոքրիկի՞, որ քնքոյշ ծաղիկ պէս դեռ չբացւած մարում էր կեանքի խորշակից. մեռածի, որ էլ ցաւ ու յոյզ չունէր, թէ՛ իմ անփական կեանքի, որի թալիսմանը ծովն էին նետել, ու մորթիկն էլ դադար չէր առնում:

Եւ ծովը դարձեալ անքում էր, անքում էր....

ՅՈՐԳՆՈՒԹԻՒՆ

Հիւանդ եմ:

Ճակատս պրւում է ու գանկս՝ անքում:

Դուրսը խաւար է, գիշերն է լալիս. ո՞վ սպանեց լոյսերը...

Լամպին պղտոր, արնաշող բոցը, որպէս սիրելու դամբանի վրայ արցունքից յոգնած աչք՝ բոսոր ու ցաւոտ, պղպլում է յամբօրէն, նա տարտամ ու անյոյս օղակներ է կաղմում մրոտ ապակու մէջ և մէջքը ջարդած օձի պէս՝ տեղ է փնտրում գլուխը դնելու:

Յոգնել է մահու տանջանքից:

Մաղձոտ ծուխը թոռնաւորել է նրա վճիռ չունչը և սև մուրը նրա ճաճանչներն է խամրել:

Յոգնել է բոցը հոգեվարքի պայքարի մէջ ու տեղ է փնտրում իր տանջւած գլուխը դնելու:

Վիրաւոր, հիւանդ լոյսը մեռնում է մեղմիւ և ստեղծները — լուռ յուզարկաւորներ — դողդողում են պատերի վրայ:

Հիւանդ եմ, ճակատս պրւում է ու գանկս տընքում:

Վերմակս՝ բոցերից հիւսւած, լափում է ինձ. ո՞վ վիրաւորեց լոյսը...

*
**

Դեռ բզզում է այն փոքրիկ միջատը....

Առաւօտից ներս ընկաւ ինձ մօտ՝ աչնան վերջին թիթեռը:

Եւ առաւօտից նա մի անկիւն է փնտրում մեռնելու համար:

Այնպէ՛ս յոգնել է....

Բարձրացաւ դէպի առաստաղը-սարդի ոստայն կար այնտեղ, խոյս տւեց. կ'ուղէր խաղաղ մեռնել, այնպէս՝ ինչպէս մեռնում են վերջալոյսի շողերը: Յած իջաւ, անկիւնները պրպտեց, մօտեցաւ մահճակալիս, իմ բոց ճակատի վրայ պտոյտներ գործեց ու վերադարձ խոյս տւեց ցաւագին բզզոցով:

Խեղճ...

Մահը թիկունքին իջնելու տեղ չունէր ու լալիս էր...

Յոգնած էր հոգեվարքից:

Ճրագը վառւեց. նա նետւեց դէպի կարմիր լոյսը:

Նա այնքան էր լողացել արևի ոսկէ շողերի մէջ:

Մեռնի՛լ շողերի մէջ....

Պտոյտներ է գործում արիւնոտ բոցի շուրջը և մահ է աղերսում:

«Լսի՛ր, ո՞վ սքանչելի դուստր երկնային հուր լուսատուի, մրմնջում էր նա—իր լուսածին մայրը մի օր իր ստեղծագործող փայտով դուրս քաշեց ինձ խաւարի ծոցից, ու թրթռացի բուրախից ծաղիկների վրայ, նրանց թերթիկների նեկտարը ծծեցի և լոյսը չնչեցի ծով ելիւրում. ծաղիկները մեռան աչնան հովերի ցուրտ չնչի տակ և լոյսի շողերը գունատւեցին ու հանգան: Յոգնել եմ, չառ եմ յոգնել, յետ առ ինձ և թող լուծւեմ քո բոց գրկի մէջ, համբուրիր ինձ, համբուրիր...»

Եւ վիրաւոր, հիւանդ լոյսը երերում է ու պղպլում, նա անդօր է մի յետին համբոյրով մոխիր դարձնել նրան:

Եւ թիթեռը բզզում է, լալիս է մահւան համար:

*
* *

Լուսամուտիս տակ գիշերն է լալիս հեծեծանքով և նրա ծոցում, քար լուսթեան մէջ՝ ծառն է մերկանում գերեզմանի համար:

Աչնան հողմերը շատ են մտրակում անողորմ ու կատաղի. և տերեւները՝ գունատ ու մեռելատիպ, դողդողում են ոտների վրայ:

Եւ ամէն մէկը դալուկ աչքերով ներքե է նայում, իր գերեզմանը վնարում:

Յողնել են, ցուրտ քամիները շատ են մտրակում անողորմ ու կատաղի:

Հողեվարք է, դաժան, անխուսափելի:

Ահա մէկը թռաւ. անդունդ է առաջը:

Ես լսում եմ նրա լալազին չչնչիւնը. «Մա՛յր իմ, մա՛յր, ի՜նչ սե է ներքեւ ի՜նչ զարհուրելի...»

Ծառն օրօրում է գլուխը՝ «Անխուսափելի է, անխուսափելի է...»

Եւ գիշերը գրկում է տերեւ, գուրգուրում է, լուսանում իր արցունքով, պարուրում է խաւարից հիւսւած սե պատանի մէջ և քնքշութեամբ դնում է խոնաւ գեանին:

Այնտեղ բոլորը գերեզման ունին:

Ընկան դարձեալ նորերը...

Եւ գիշերը չչնչում է՝ «էլի՛, էլի՛...»

Քամիների տակ մերկացած ծառն էլ չի մրմնջում, այլ սուր ու ցաւոտ ձիչեր է արձակում:

Ի գո՛ւր...

Բոլորն ընկան. բոլո՛րը, յոգնած, հիւանդ ու անդարձ:

Եւ լուսամուտիս տակ գիշերն է լալիս, սե յուղարկաւորը բոլոր մահերի...

*
* *

Դրսում մի կատու է նվվում, հիւանդ, անաէր կատու: Յիշում եմ...

Մանուկ էինք և մենք նրան սպաննում էինք:

Նա այնպէս հիւանդ էր, այնպէս փոքրիկ ու նիհար:

Եւ մենք նրան սպաննում էինք, սրով հետե փոքրիկ էր ու անդօր, սպաննում էինք այնպէս ինչպէս մեր փոքրիկ, խաւար խիղճն էր թելադրում:

Մենք փայտերով քրքրեցինք նրա մորթին, քարերով փշրեցինք նրա թաթիկը և ջարդեցինք մէջքը:

Չէ՞ որ նա հիւանդ էր, նիհար ու փոքրիկ...

Եւ չէր մեռնում, այլ նվվում էր ու նայում մեզ:

Մենք թաղեցինք նրան թանձր ցեխի մէջ, փոքրիկ մարմինն իսպառ ծածկեց. նա էլ չէր երևում, միայն ցեխի մակերևոյթն էր շարժւում նրա ջղաձիգ ցնցումներով:

Նա չէր մեռնում և ցեխ է գերեզմանում:

Ու յանկարծ ցեխը պատուեց. նրա փոքրիկ գլուխը դուրս ցցեց անձեւ, գարշելի աղբի մի զանգւած:

Մենք քրքջում էինք...

Ապա ցեխակոյտի միջից լացեցին նրա աչքերը, զոյգ խոռոչներ, շուրջը ցեխ և ներսը՝ կանաչ ու պղտոր:

Նա նայում էր մեզ լուսթեամբ և աչքերը լայնանում էին:

Եւ աչքերի մէջ անծայր յոգնութիւն, երկար ու ցաւոտ հողեվարքի յոգնութիւնը:

Նայում էր և աղերսում՝ «Շո՛ւտ, շո՛ւտ...»

Մենք չէինք շտապում, այլ քրքջում էինք:

Նա այնպէս անդօր էր և այնպէս ծիծաղելի:

Եւ աչքերն սղերսում էին ցեխի միջից՝ «Շո՛ւտ, շո՛ւտ...»

Հողեվարքից յոգնած էր կատուն:

* *

Գիշերն է լալիս ու գանկս տնքում:

Օօ՛, ինչպէս տնքում է խեղճ գանգս... մի ճիւղ
իր սուր մազիկներով չանգւում, ծաւտում է ուղեղս:

Արիւնոտ բոցը յետին ճիգով թևեր է ձգում աջ ու
ձախ աներեւոյթ մահը գրկելու համար. թիթեռն անյոյս
ու նւաղած՝ դեռ վնասուում է իր գերեզմանը. ծառը ճը-
չում է կատաղի հողմերի տակ, որոնք նրա բոլոր տե-
րէնները փետեցին:

Սաւար անկիւնից կատուն նայում է ինձ իր կանաչ,
զարհուրելի աչքերով...

— Է՛յ, ո՞վ է այնտեղ:

— Ե՛ս եմ:

— Ո՞վ ես դու:

— Ե՛մ եմ:

Եւ կիսախաւար անկիւնի մարդը ցնցւեց, տրորեց
աչքերը:

— Իմ խեղճ պահապան, դու դեռ տնքուն հսկո՞ւմ ես.

— Այո՛, հրամայեա՞ծ է:

— Հսկել հիւանդին...

— Ստիպեա՞ծ եմ... հրամայեա՞ծ է, պարո՞ն... ինչպէս
յոգնել եմ, թոյն է մեր հայրը:

Խեղճ մարդ... յոգնել է ու ստիպեա՞ծ է հսկել, որ
իմ տենդը որդի պէս սողայ երակներէս մէջ, վառի, լա-
փի արիւնս, մոխիր դարձնի սիրտս:

— Գիտե՛ս, երբ ես մեռնիմ, դու կը հանգստանաս:

— Ո՛չ, չեմ հանգստանար, բանտարկեալներ միշտ
կը լինին հսկելու:

— Ո՛չ, նա չի հանգստանայ, այն մոխրադոյն մարդը,
որ կծկւել է խաւարի մէջ և թարթում է իր անքուն

աչքերը տեսնելու համար, թէ ես ի՞նչպէս եմ մեռնում:

Ձի հանգստանայ, կը հսկի, կը հսկի, իր մի կտոր
թոյն հայր ուտելու համար:

Հրամայեա՞ծ է...

* *

Արիւնոտ բոցը վերջին անգամ բռնկեց թրթռաց ու
մեռաւ:

Թիթեռի բղղոցը լռեց. նա գտաւ իր գերեզմանը.
ծառը կծկւեց ու սակւեց, տերեւթափ, մերկ, նա դողդո-
ղում է հողմերի տակ:

Գիշերն է լալիս, յաւիտենական յուզարկաւորը բո-
լոր մահերի:

Ո՞վ սպաննեց լոյսերը.

— Է՛յ, պահապան, փակի՛ր այն աչքերը:

— Ի՞նչ աչքեր:

— Ա՛յ, այնտեղ, քեզ մօտ, չե՞ս տեսնում... երկու
աչք, կանաչ ու ցեխոտ. ինձ են նայում, ահագին, զար-
հուրելի աչքեր, օօ՛, կատուն իր զլուխը բարձրացրեց
ցեխերի միջից, չի ուզում մեռնել, նայո՞ւմ է, նայո՞ւմ
է. լսի՛ր, իմ պահապան, հսկիր ինձ, որքան կ'ուզես,
բայց աղաչում եմ, փակիր այդ աչքերը...

— Ձե՛մ կարող.

— «Ձե՛մ կարող» ասի՞ր:

— Այո՛, չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ:

— Վախենո՞ւմ եմ:

— Ձարկ ոտքով թո՛ղ զլուխը վերստին ցեխի մէջ

թաղւի, չէ՛ք քո ոտքերն ուժով են և կրունկե՛ հաստ:

— Վախենո՞ւմ եմ...

Երկսով էլ յոգնած ենք, երկսով էլ անքուն:

Ինձ տենդն է խեղդում, նրան մի պատառ հացի հոգսը. թունաւոր հացի...

Եւ երկսով էլ վախենում ենք կատուի կոնաչ, սպանիչ աչքերից, որոնք խաւարի մէջ փայլիլում են. որպէս կենդանի սոսկում:

Ահ, իմ անքուն տառապանքն է այն ու դարանամուտ սպասում է, որ ցաւը օձի պէս երակներէս մէջ սողայ, թունաւորի, լալի արիւնս:

— Էյ, պահապան, փակի՛ր այդ աչքերը:

— Վախենում եմ....

* *

Լուսաբաց էր, արեւի մի շող ընկաւ լուսամուտից ու խաղաց ճակարիս:

— Գիշերը տենդի մէջ չատ խօսեցիք, պա՛րոն, կատուի աչեր էիք տեսնում, կանաչ, ահագին, ասաց պահապանս:

— Կատուի աչքեր... դարմանալի է. ինչո՞ւ յատկապէս կատուի աչքեր:

— Տենդի մէջ պարո՞ն, տենդի մէջ մարդ հաղար ու մի բաներ է տեսնում:

Այ, մի անգամ ես տենդեղ էի ու տեսայ մի ահագին օձ, որ աշխատում էր փաթաթել իմ վզին, ես ճշում էի, թրպրտում, ու չէի կարողանում աղաւել, ի վերջոյ փաթաթեց, նրա պաղ օղակների մէջ ես կծիկ-կծիկ գալարւում էի, դարձուրելի՛ էր...

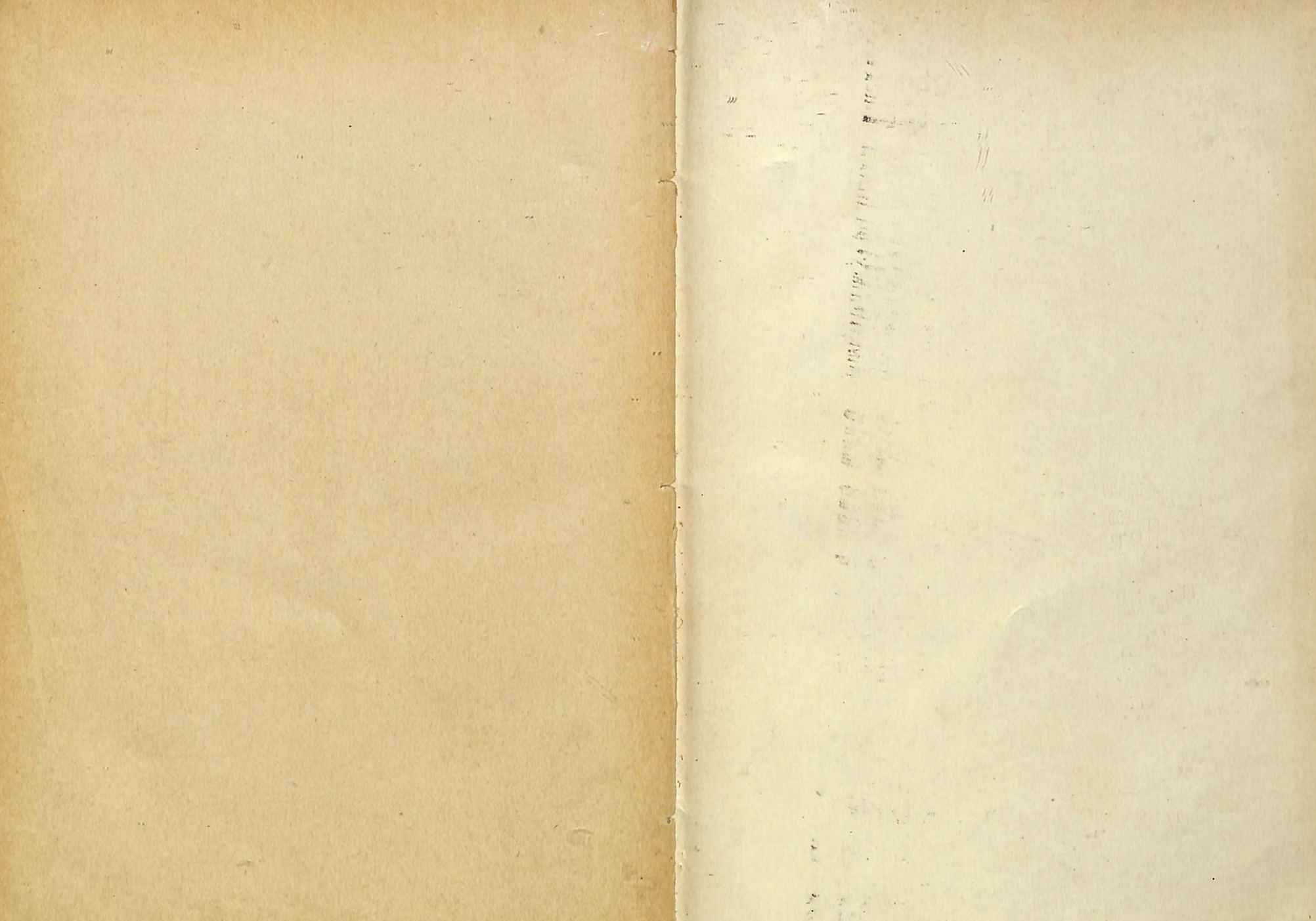
Էլ Աստուած գիտէ, կեսնքն էլ իս մի ահագին օձ է, որ վիզերիս է փաթաթել ու աղաւել չենք կարողանում:

Եւ ձեր պաշտօնաթող գլխերը խորունկ ախ քաշեց:

ՅԱՆԿ

1. Մահւան ճանկերում	էջ 7
2. Հայրը	» 17
3. Շղթաներ	» 27
4. Հովումի դեռերը	» 42
5. Եւ դրսում՝ աշուն էր լալիս...	» 60
6. Համրը	» 69
7. Ծովը տնքում էր	» 79
8. Յոգնութիւն	» 88

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0325730

18. 491